

TEK PARTİ DÖNEMİNDE SİNAİ KALKINMA POLİTİKALARININ GELİŞİMİ: EKONOMİ-POLİTİK BİR İNCELEME

Ebubekir AYAN¹

Özet

Sanayileşme hedefi iktisadi kalkınmanın gereği olarak başlangıçtan itibaren Türkiye için öncelikli bir politika olarak belirlenmiş ve bugüne kadar bu önemli konumunu sürdürmüştür. Ancak uygulanan farklı kalkınma stratejilerine ve harcanan büyük çabalara rağmen sağlanan gelişmeler sınırlı kalmış; teknolojiye ve yenilikte öncü sayılabilecek bir dinamizme sahip, dünya markaları barındıran, katma değeri ve uluslararası rekabet yeteneği yüksek üretim yapısına sahip bir sanayileşme başarısına ulaşamamıştır. Bu çalışmada, bu serüvenin ilk aşamasında, tek parti dönemi sınaî kalkınma politikalarının neden başarılı olamadığı hususu siyaset-sermaye ilişkileri bağlamında ekonomi-politik bir perspektifle analiz edilmektedir. Bu dönemdeki başarısızlığın en temel nedenlerinden birinin, kamu kaynaklarının ve gücünün (yaygın bir şekilde) siyasi iktidara yakın kesimlere ayrıcalıklı bir biçimde kullanılarak adil rekabet ortamının zedelenmesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İktisadi hayatta bir kısım iş adamı ve siyasetçi arasında süregelen ve adil rekabet ortamını zedeleyen bu karşılıklı çıkara dayalı 'dayanışma' geleneği, Türkiye'nin sınaî ve iktisadi kalkınmasının önündeki en büyük engellerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanayileşme, Sınaî Kalkınma, Adil Rekabet, Siyasi Nepotizm, İktisadi Yozlaşma.

Evolution of the Industrial Development Policies in the Single-Party Period: An Analysis from Political Economy Perspective Abstract

As a crucial requirement of economic development, industrialization target was identified as a priority policy for Turkey from the beginning and it has hold its important position until today. However, despite different development strategies applied and great efforts spent, the progress achieved has been limited; an industrialization success with a dynamic that can be considered a leader in technology and innovation, holding world brands, with a production structure that has high added value and international competitiveness could not have been achieved. In this study, it is analyzed with a political economy perspective that why the industrial development policies couldn't achieve a reasonable success in the single-party period which is the first stage of this adventure. It is concluded that, one of the main reasons for this situation is damaging the competition environment with utilization of public sources and public power (widely) in a privileged way by the people close to political power. This mutually beneficial 'solidarity' tradition that continued between some businessmen and politicians in Turkey's economic life and undermines fair competition environment is considered as one of the biggest obstacles for Turkey's industrial and economic development.

Key Words: Industrialization, Industrial Development, Fair Competition, Political Nepotism, Economic Corruption.

---

¹ Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, İşletme Böl., bekir.ayan@kocaeli.edu.tr

GİRİŞ

Sanayileşme yolunda 1800'lü yılların ilk çeyreğinden itibaren başlatılan ve en az yüz yıllık bir çabanın ve bu süreç boyunca defalarca başarısızlığa da uğrayarak oluşmuş bir tecrübenin neticesi olarak sağlanan kazanımlar, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olma kararının ardından yaşanan ağır koşullarla adeta yıkıma uğramıştır. İttihat ve Terakki yönetiminin taammüden dâhil olduğu Dünya Savaşı esnasında ve sonraki yıllarda yaşanan işgal sürecinde imparatorluğun aynı ve beşeri sermayesi çok büyük zarar görmüştür. Bu süreçte ayakta kalabilen ve Milli Mücadele'ye de önemli katkılar sağlayarak Cumhuriyet Türkiye'si'ne intikal eden fabrikalar ise, yeni dönemin ilk sınaî varlık envanterini teşkil etmiştir.

Ancak İttihat ve Terakki döneminin -üstelik tarihin akışı içinde çok kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içinde- Türkiye iktisadi yaşamına miras bıraktığı derin izler bu yıkımla sınırlı değildir. İş yaşamında halen son derece etkili olabilen siyasi nüfuz kullanımının bir 'zengin olma' ya da 'zengin üretme' yöntemi olarak yaygın ve sistemli bir şekilde hayata geçirilmesi de, bir kısmı Dünya Savaşı'nın zorlu koşulları altında geçen bu çok kısa dönemde mümkün olmuştur. Cumhuriyet Türkiye'si'nde de her dönemde sahiplenilerek geliştirilen (ve zaman içinde kurumsallaşan) bu sorunlu işleyişin, siyasi nüfuzu rekabetten değerli hale getirerek ekonominin dinamizmini, verimliliğini ve dolayısıyla iktisadi kalkınmayı kısıtladığı açıktır. Sınaî ve iktisadi kalkınma hususunda yıllardır süregelen çabaların uluslararası düzeyde sürdürülebilir ve rekabetçi bir sınaî başarıya hala ulaşamamış olması, konuyu akademik literatür açısından da canlı tutmaktadır.

Bu çalışmada kamu gücünün ve imkânlarının şahsi çıkarlara ve/veya ideolojik saiklere dayalı olarak taraflı bir şekilde kullanıldığı (hatta kimin sınaî müteşebbis olacağına devlet katından yön verildiği) bir siyasi vesayet altında, faydası toplum geneline yayılacak, uluslararası rekabet gücü yüksek ve uzun vadede sürdürülebilir nitelikte bir kalkınma başarısı sağlanamayacağı varsayımı temel alınmakta ve bundan yola çıkılarak ekonomi-politik açıdan bir dönem eleştirisine girilmektedir. Literatürde, bürokratik süreçleri hızlandırıcı etkisi dolayısıyla rüşvetin (yolsuzluğun) ekonomik büyümeyi hızlandırıcı işlev gördüğünü ileri süren çalışmalar da mevcuttur (Bkz, Leff, 1964; Acemoğlu and Verdier, 1998; Algan vd., 2014) Örneğin 1980-2011 dönemini kapsayan çalışmalarında Algan, Atakaş ve Tekin (2014), Türkiye'de yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Çalışmada bu durumun, "rüşvetin iş hayatının işleyişinde artık veri kabul edildiği bir ortamda, bürokratik engeller ve zaman kaybı gibi maliyetlerin bu yolla önüne geçilerek büyümeye olumlu bir katkı sağlanması" biçiminde yorumlanabileceği belirtilmektedir. Bunun yanında, dünyada devlet vesayetinde işleyen kapitalist kalkınma modellerinin hızlı büyüme ürettiği ülke örnekleri de vardır. Yine de bu çerçevedeki istisnai sonuçlar bu çalışmadaki temel varsayımı yanlışlamamaktadır. Kamu imkânlarının özel sektöre tahsisine ideolojik ya da şahsi çıkar saikleriyle yön veren ülkelerin kişi başı milli

gelir, eğitim-sağlık hizmeti imkânları, işçi/memur hakları gibi diğer kalkınma göstergeleri dikkate alındığında, bu işleyişin uzun vadede toplum geneline yayılan bir refah üretmediği görülmektedir. Uluslararası Şeffalık Örgütünün (Transparency International) yayınladığı yolsuzluk algı endeksindeki ülke sıralaması da bu hususu doğrulamaktadır (Corruption Perception Index, 2016). Kaldı ki bazı istisnalar dışında, literatürdeki çalışmalar genel olarak yolsuzluğun ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı uzun vadede olumsuz etkilediğini göstermektedir.

İktisadi işleyiş içinde yaygın hale gelmiş yolsuzluklar ile büyüme ve kalkınma olguları arasındaki olumsuz ilişkiyi uluslararası ölçekte ortaya koyan çok sayıda ampirik çalışma mevcuttur. Bu kapsamda Akçay (2002), gelişmiş ve gelişmekte olan 54 ülke için 1960-1995 yılları arasında yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerine etkisini incelediği makalesinde yolsuzluk ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı negatif bir ilişki bulmuştur. Méon ve Sekkat (2005), 1970-1998 dönemi için 63 ülkeyi kapsayan çalışmalarında yolsuzluğun hem büyüme hem de yatırımlar üzerinde olumsuz etkisini ortaya koymakta ve kötü yönetim biçimlerinde yolsuzluğun yatırımları hızlandırıcı etkisi olduğu yönündeki bulguları da yanlışlamaktadır. Erkan ve Kara (2011) yoksulluk ve yolsuzluk endeksleri ile milli gelir, enflasyon, eğitim harcamaları ve işsizlik oranı gibi makro değişkenler kullanarak yaptıkları uygulamalı çalışmalarında, Türkiye’de yolsuzluk ve yoksulluk göstergeleri arasında uzun dönemli bir nedensellik ilişkisinin gözlemlendiğini tespit etmiştir. Oni ve Awe (2012) yolsuzluğun büyüme üzerindeki etkilerini araştırmak üzere farklı ülkeler üzerinde çoklu lineer regresyon modeli kullanarak gerçekleştirdikleri uygulamalı çalışmalarında, yolsuzluğun iktisadi büyüme ve kalkınma üzerinde belirgin şekilde negatif etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Erkal, Akıncı ve Yılmaz (2014), 1995-2012 dönemi için panel sınır testi analizi kullanarak gelişmiş OECD ve AB ülkelerinde yolsuzluk algı endeksinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmalarında, yolsuzluktaki azalmanın büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Aynı şekilde Linhartová ve Židová (2016), seçilmiş OECD ülkeleri üzerinde 1999-2014 dönemi için yaptıkları ampirik çalışmalarında, yolsuzluğun ekonomik büyümeyi hem doğrudan hem de dolaylı olarak olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Bu temel varsayım altında Türkiye’nin sınıflı kalkınma çabalarının eleştirel olarak ele alınacağı bu çalışma, Cumhuriyet’in ilan edildiği 1923 yılından başlayarak çok partili hayata geçilen 1946 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübeleri, bu partilerin iktidar tarafından maruz bırakıldıkları ‘son’ dikkate alındığında, ‘tek parti dönemi’ nitelendirmesine mani değildir). Aradan geçen uzun yıllardan sonra, Türkiye’nin halen katma değeri yüksek ve uluslararası rekabette öne çıkan nitelikte bir sınıflı kalkınma başarı sağlayamamış olmasının ardındaki etkenleri teşhis etmeye çalışırken, kuşkusuz her dönem için eleştiri konusu edilecek yanlış politikalar ve uygulamalar mevcuttur. Kaldı ki tek parti devri, iktisadi hayatta halen yaşanan ve

sınaî kalkınmayı sınırlayan sorunların ilk defa tecrübe edildiği dönem de değildir; yukarıda değinildiği üzere bu sorunlar büyük ölçüde İttihat ve Terakki döneminden intikal etmiştir. Ancak gerek siyasi tarihimizin akışı içinde yeni bir sayfa teşkil etmesi, gerekse kurucu dönem olması dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'si'nde tek parti dönemi, sonraki yıllar açısından özel ve belirleyici bir önem taşımaktadır.

Tek parti döneminde yaşanan ve sınaî kalkınmayı yavaşlatıcı mahiyet arz eden sorunların ele alınacağı çalışmanın ilk kısmında, bu dönem boyunca uygulanan sanayileşme politikaları ve bu politikaların sanayi sektörünün gelişimine etkileri incelenecektir. Çalışmanın ikinci kısmında ise, dönem boyunca sürdürülen sanayileşme hamlesinin arzu edilen sonuçlara ulaşamaması hususu ve bunun nedenleri ekonomi-politik bir bakış açısıyla eleştirel olarak incelenecektir.

I. 1923-1945 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE SANAYİLEŞME POLİTİKALARI VE SANAYİ SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

A. SINAÎ KALKINMA POLİTİKALARI

Uzun yıllar boyunca devam eden savaşların ardından kırsal nüfusun artık evlerine dönmesi ve boş kalan toprakların tekrar ekilmesiyle birlikte, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarımsal üretim artmaya başlamıştır (Pamuk, 2014: 182). Cumhuriyetin ilk yıllarında milli gelirin en önemli kısmını tarım sektörü teşkil etmekte (1923-1929 arası dönemde ortalama %45,3), sanayi ise %9,75'lik payı ile henüz milli gelirin öncü sektörü olabilecek boyutlar taşımamaktadır. Bu dönemde gerçekleşen yüksek büyüme hızı, bir sanayileşme temposunu değil, (savaştaki erkek nüfusun yeniden tarıma ve mevcut küçük sanayiye dönmesini de kapsayan) bir yeniden inşa sürecini yansıtmaktadır (Boratav, 2008: 51-52). Ancak savaştan yeni çıkmış olmanın getirdiği zorlu şartların yanı sıra, Lozan Antlaşması'nın gümrük politikalarını kısıtlayan hükümleri gereği korumacı politikaların uygulanamamasının da etkisiyle, yerli sanayide belirgin bir hareketlenme sağlanamamıştır.

Bir önceki dönemin iktisat politikalarının ana çerçevesini oluşturan 'milli' nitelikte bir sermaye sınıfı oluşturma modeli Cumhuriyet Türkiye'si tarafından da sahiplenilmiş ve bu dönemde uygulanan kalkınma politikalarının temel belirleyicisi olmuştur (Boratav, 2008: 40). Yerli ve yabancı sermayeyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin 'milli' unsurlara geçişini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören nitelikleriyle, İzmit İktisat Kongresi'nin genel atmosferi de, 'milli iktisat' görüşünün ana unsurlarıyla benzerlik arz etmektedir (Boratav, 2008: 46). Koruyucu gümrük tarifeleri, 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdiği kolaylıkların devamı ve genişletilmesi, sınaî makine ve teçhizatın gümrükten muaf tutulması, bir sanayi bankasının kurulması, sanayi hammadde ve mamullerine ulaşımında daha düşük tarife uygulanması gibi hususlar, Kongre'de sanayi sektörüne dönük olarak alınan ilke kararları arasındadır (Tezel, 2015: 178). Nitekim sınaî

faaliyetlerde bulunmak ve sanayi kredisi sağlamak üzere 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankasının² kurulması ve 1927 yılında yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması, 1923 Kongresi'nde sanayi sektörüne ilişkin alınan kararların uygulamaya konulmasının önemli örnekleridir (Tezel, 2015: 179).

1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu -1924 yılında üzerinde bazı değişiklikler yapılmakla birlikte- 1927 yılına kadar yürürlükte kalmış ve 1927'de yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Kanun dâhilinde teşvikten yararlanacak işletmelere sınaî yatırımları için bedelsiz arsa tahsisi, gümrük vergileri ve birçok vergi, resim ve harç muafiyeti, sanayi mamulleri için nakliye tarifelerinde %10 indirim, fiyat farkı %10'u geçmemek üzere kamu sektörü için yerli malı sınaî ürün kullanımı zorunluluğu ve devlet tekelindeki bazı malların indirimli satılması gibi önemli kolaylıklar sağlanmıştır (Türk, 1974: 662). Ancak 1929 yılına kadar olan dönemde, Lozan Antlaşması'nın ilgili hükmü gereği ithal malları rekabetine karşı korumasız olan imalat faaliyetleri sınırlı bir alan içinde kalmış ve henüz kendini besleyecek bir büyümeyi sağlayabilecek yeterli bir ivme kazanamamıştır (Keyder, 1993: 90).

Tablo-1: Sınaî Müesseselerin Çalışan Sayısına Göre Tasnifi

Çalışan Sayısına Göre Müesseseler	İşletme Sayısı	(%) Oran
Bir kişilik müesseseler	23.316	35,74
Bir kişi ve aile efradından kurulu müesseseler	4.914	7,53
2 ve 3 kişilik müesseseler	23.332	35,76
4 ve 5 kişilik müesseseler	7.683	11,78
6 ve 10 kişilik müesseseler	3.940	6,04
11-20 kişilik müesseseler	1.188	1,82
21-50 kişilik müesseseler	551	0,84
51-100 kişilik müesseseler	166	0,25
100 ve daha fazla çalışanı olan müesseseler	155	0,24
Toplam	65.245	100,00

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1927 Sanayi Sayımı, Ankara, 1969: 9.

1927 yılı sanayi sayımı verilerine göre, faaliyette olan işletme sayısı itibariyle Türkiye'de sanayinin başlıca sektörlerini, tarıma dayalı sanayi (%43,59),

² Sanayi ve Maadin Bankası, kendisine devredilen Feshane, Bakırköy, Beykoz ve Hereke fabrikalarını işletmek, özel sermayeli sanayi şirketlerine hissedar olarak iştirak etmek ve kredi sağlamak üzere 1925 yılında kurulmuştur. Banka bu doğrultuda 16 sınaî işletmeye iştirak etmiştir. Sınaî kredi işlevini ise kaynak yokluğu nedeniyle -kayda değer olmayan bazı istisnalar dışında- yerine getirememiştir (Apak vd., 1952: 25-36).

maden sanayii (%22,61), dokuma sanayii (%14,34) ve ağaç mamulleri sanayii (%12,10) teşkil etmektedir (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969: 10). Tablo-1’de görüldüğü üzere, bu dönemde toplam 65.245 sınaî müesseseden 51.562’si 1-3 arası işçi çalıştıran veya ailece işletilen işletmelerden oluşmaktadır. 4-10 arası işçi çalıştıran 11.623, 11-50 arası işçi çalıştıran 1.739, 51-100 arası işçi çalıştıran 166 ve 100 ve üzeri işçi çalıştıran 155 işletme mevcuttur.

1927 yılı sanayi sayımı verileri, bu yıllarda Türkiye’de sanayi sektörünün genel olarak küçük işletmelerden oluştuğunu göstermektedir. Özellikle orta ölçekli sınaî işletme sayısının düşüklüğü dikkat çekicidir. Örneğin ekonominin tarımdan sonra en fazla istihdam sağlayan dalı olan dokuma sanayiinde faaliyet gösteren işletmelerin yaklaşık %74’ü 4 kişiden az işçi çalıştıran işletmelerden oluşmaktadır (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969: 10). Kaldı ki 1920’li yıllarda imalat faaliyeti (genel olarak) fazla kârlı bir sektör değildir. Bu bakımdan bu dönem imalat sanayii için bir refah dönemi sayılamaz. Bir taraftan yeni firmalar kurulurken, diğer taraftan da ithal rekabetine dayanamayan birçok fabrika faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır (Keyder, 1993: 84-85). 1927 senesine ait İstanbul Bölgesi ve 8 civar vilayeti Ticaret İdaresi’nin raporuna göre 1927’de 12 iflas ve 751 işyeri tatili söz konusu iken, 1928 yılında 400 iflas ve 1000 civarında iş tatili yaşanmıştır (Şnurov, 1973: 35). Şnurov bu dönemdeki iflasları, o yıllarda hükümetten çeşitli kolaylık ve imtiyaz beklentisi ile kurulan işletmelerin birçoğunun bu beklentilerinin karşılanamaması ile ilişkilendirmekte; vücuda getirilen yeni teşebbüslerin ise *“kısmen memleketi terk etmiş olan Ermeni-Rum teşebbüslerinin ele geçirilmesi, kısmen de devlet müesseselerinin soyulması ve rüşvetlerle”* meydana getirildiğini savunmaktadır (Şnurov, 1973: 35).

Yeni dönemin ilk yıllarında yabancı sermayeye karşı olumlu tutumun bir neticesi olarak, yerli sermaye ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımlar öncelikle desteklenmiş; ancak bu işletmeler, yabancı ortakların sermayeyi sağladığı, yerli unsurun ise iktidara yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlü olduğu bir işleyişle tezahür etmiştir (Boratav, 2008: 42). 1920-1930 döneminde Türkiye’de 201 anonim şirket kurulmuş olup, bunların 66’sının kurucu, hissedar ve idare meclisi üyeleri arasında yabancılar bulunmaktadır (Ökçün, 1971: 117). Boratav’a göre söz konusu yabancı şirketlerin ödenmiş sermayelerinin tümüne yakın bir bölümünün fiilen yabancı sermaye olduğu tahmin edilebilir (Boratav, 2008: 42). Bahsedilen 201 anonim şirketin 119’u İstanbul’da, 21’i Ankara’da, 10’u İzmir’de, 6’sı Adana’da ve geriye kalan 45’i ise diğer şehirlerde kurulmuştur. Bu dört şehirde kurulan anonim şirketlerin, bu dönemde kurulan 201 şirketin toplam nominal sermayesi içindeki payı %92,11’dir (Ökçün, 1971: 116-117).

Bu dönemde sanayi sektörünü kısıtlayan önemli bir husus, sektörün finansman imkânlarının son derece kısıtlı olmasıdır. Sanayi ve Maadin Bankasının faaliyet alanı devraldığı kamu sınaî müesseseleri ve iştirak ettiği özel sermayeli

sanayi müesseseleriyle sınırlı olduğundan ve kaynak sıkıntısı sebebiyle tüm sanayi sektörü için kredi veren bir finansman kurumu haline gelemediğinden, bu hususta devletin de bir katkısı söz konusu olamamıştır. 1930 Sanayi Kongresi raporlarında kredi imkânlarının darlığı ayrıntılı olarak vurgulanmakta, kısa vadeli ticari krediler haricinde sabit sermaye yatırımları için kredi imkânlarının olmadığı belirtilmekte; tesis, makine ve teçhizata yönelik uzun vadeli ve düşük faizli kredi imkânlarının oluşturulmasının sanayinin gelişmesi açısından lüzumu ve aciliyeti izah edilmektedir (Ankara Sanayi Odası, 2008: 163-164). Bunun yanında Sanayi ve Maadin Bankasının sermayesine iştirak ettiği ve kredi aktardığı, kamu - özel sektör işbirliğiyle faaliyet gösteren özel şirketler de başarılı olamamış ve kamu kaynakları israf olunmuştur (Bu konuda örnekler için bkz, Avcıoğlu, 2013: 266-267). Bundan başka, İstanbul mebusu Hasan Vasıf Bey'in aktardığına göre, Bankanın tüm sanayi sektörüne kredi vermek yerine sadece kendi bünyesindeki müesseselere kredi sağlaması ve bu işletmelere tanınan vergi muafiyetleri, küçük ölçekli sınaî müesseseler aleyhine haksız rekabet oluşturmakta ve bunların gelişme imkânını da ortadan kaldırmaktadır (C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 1931: 73-74). Ülke sanayiine katkı vermesi amacıyla kurulan Sanayi ve Maadin Bankasının mevcut yapısıyla bu gayeye hizmet edemediği çok geçmeden anlaşılmıştır. Hükümet 1932 yılında Bankanın statüsünde yaptığı tadilatla sınaî kredi faaliyetleri için Türkiye Sanayi Kredi Bankasını, Maadin Bankası uhdesindeki sınaî faaliyetlerin yürütülmesi için de Devlet Sanayi Ofisini kurmuştur (Toros, 1954: 17). Ancak kısa süre içinde her iki kuruluşun da başarılı olamadığı görülmüş ve faaliyetlerine son verilmiştir. Bu iki kuruluş 1933 yılında, bu faaliyetleri tek çatı altında yürütecek olan Sümerbank altında birleştirilmiştir.

Ökçün'ün aktardığına göre 1920-1930 arasında kurulan anonim şirketlerinin sektörel dağılımında ilk sırayı (çoğunlukla ticari kredilere odaklanan) bankacılık, ikinci sırayı madencilik ve üçüncü sırayı gıda sanayii sektörleri almaktadır. Ödenmiş sermaye büyüklüğüne göre yapılan sıralamada en dikkat çekici husus temel sanayinin bulunmayışıdır. Bu dönemde imalat sanayii alanında yakın pazar için üretim yapmak üzere kurulan ve temel sanayiye yönelmeyen anonim şirketleşme sürecinin, ekonomiye katkıları olmakla birlikte, Osmanlıdan devralınan yapıyı devrimci bir atılımla değiştirdiği ileri sürülemez (Ökçün, 1971: 162-163). Dolayısıyla Cumhuriyetin bu ilk yıllarında sanayi sektörü Osmanlı ekonomisi içindeki nicel boyutlarını ve yapısal özelliklerini korumuş ve anlamlı bir sanayileşme süreci henüz oluşturulamamıştır (Boratav, 2008: 52). Sanayi sektörüne ilişkin istihdam verileri de bu tesbiti desteklemektedir. 1927 yılında yaklaşık %9 olan sanayi sektörü çalışanlarının toplam çalışan nüfus içindeki payının, ancak onyıllar sonra, planlı ekonomi döneminden itibaren süreklilik arz eden bir yükseliş sergilemeye başladığı görülmektedir. 1950'de %10,3 ve 1962'de %10,9 olan bu oran 1972 yılında belirgin bir sıçrama ile %14,5 ve 1982'de %19,3 olarak gerçekleşmiştir (Tezel, 2015: 133). Tekeli ve İlkin'in 1926-1928 dönemine ilişkin yaptığı değerlendirmeye göre de, Türkiye sanayisi bu yıllarda örgütlenme düzeyi,

kullandığı çevirici güç ve üretimin cinsleri bakımından henüz oldukça ilkel bir düzeydedir. (Tekeli ve İlkin, 2009a: 39). İlk on yılda gösterilen tüm çabalara rağmen, özel sektör marifetiyle zamanın ve tekniğin icaplarına uygun müesseseler henüz meydana getirilememiş, umumiyetle küçük ve zayıf teşebbüsler kurulabilmiş ve neticede ihtiyaç duyulan sanayinin tesis edilebilmesi için ilerleyen yıllarda devlet bizzat sanayi yatırımlarına girişmiştir (Sarc, 1934: 578). Tablo-2’de görüleceği üzere, 1923 yılında %10,6 olan sanayi sektörünün milli gelir içindeki payı ise, ancak korumacı ve devletçi politikalar eşliğinde 1932 yılından itibaren kalıcı bir şekilde yükselmeye başlayacaktır.

1929/30 dünya ekonomik krizi, ihracatı kuru yemiş, tütün ve pamuk gibi bazı tarım ürünlerinden ibaret olan, buna karşılık kaput bezi, şeker, gazyağı gibi pek çok sanayi ürünü tüketim malını ve neredeyse tüm sermaye mallarını ithal etmek zorunda olan Türkiye ekonomisinde büyük bir sarsıntı meydana getirmiştir. Kriz tarım ürünlerinde hızlı fiyat düşüşlerine neden olurken, ithal edilen sanayi ürünü fiyatlarında korumacı gümrük tarifesinin de etkisiyle ancak sınırlı bir oranda düşüş yaşanması, dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine dönmesine neden olmuştur. Nitekim tarım ürünleri fiyatlarında 1929-1933 arasında ortalama %60-70 oranında düşüş yaşanırken, ithal edilen sanayi mallarının fiyatlarındaki düşüş %10-27 seviyelerinde olmuştur (Zarakolu, 1982: 90). Krizden en çok etkilenen kesimlerin başında gelen çiftçiler, bu süreçte kendi ailelerini geçindirmeye yetecek geliri dahi sağlayamaz duruma gelmiştir (Zarakolu, 1982: 103). Tarım ürünleri fiyatlarının bu derece hızlı düşmesi, ekonomisi tarım sektörüne dayalı olan Türkiye’de çok geniş kesimleri etkilemiş, devletin telafi edici mali destek sağlamaması neticesinde ekonomi ciddi bir durgunluk dönemine girmiştir.

Hatipoğlu’nun bu konudaki en önemli ana kaynaklardan birini teşkil eden çalışmasına göre, sınaî ürün fiyatlarındaki katılık sadece ithal mallar için değil yerli sınaî ürünler için de geçerlidir. İç pazarda 1928 yılından başlayarak ziraat mahsullerinin fiyatları çok büyük bir hızla düşerken, dünyada endüstri mamulleri fiyatları düştüğü halde Türkiye iç pazarında sınaî ürün fiyatları uzun süre sabit kalmış ve sonradan ancak hafif bir düşüş göstermiştir³ (Hatipoğlu, 1936:54-55).

³ Örneğin 1928’den 1933’e kadar mısır fiyatı %80, arpa ve buğday fiyatları yaklaşık %73 oranında düşüş gösterirken, sınaî bir ürün olan şekerin fiyatı bu dönemde sadece %20 düşüş göstermiştir. Aynı dönemde, dokuma sanayii için en önemli girdi kalemlerini teşkil eden yün fiyatları %67, pamuk fiyatları %64 ve tiftik fiyatları %82 oranında düşüş gösterirken, pazen ve kaput bezi fiyatlarındaki düşüş sadece %5 civarında kalmıştır. En çarpıcı veri ise yünlü kumaş fiyatlarına aittir. Yün fiyatları bu dönemde %67 düşüş gösterirken yünlü kumaş fiyatları önce %20’nin üzerinde artış göstermiş ve ancak 1931 yılından itibaren fiyatlar bir nebze gevşemiştir. 1933 yılına gelindiğinde 1928 yılına göre yünlü kumaş fiyatlarındaki değişim +%5’tir. (Zirai ve sınaî ürün fiyatları arasındaki nisbi makasın nasıl açıldığına dair verilere dayalı bir anlatım için bkz, Hatipoğlu, 1936: 34-67. Dipnottaki veriler belirtilen sayfalardaki grafiklerden hesaplanmıştır).

Yukarıda da belirtildiği üzere, ithal sınai ürün fiyatlarının Avrupa'dakine kıyasla yeterince düşmemesinin önemli bir sebebi de, bu dönemde uygulamaya konulan ve ilave bir maliyet olarak fiyatlara yansıyan yüksek gümrük oranlarıdır. Yerli sanayinin ise, düşen hammadde fiyatlarının verdiği imkânla ithal mallara karşı fiyat rekabetine girerek avantaj sağlamak yerine bu durumdan yararlanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu yıllarda sanayi sektörünün krizden fazla zarar görmemesinin asıl âmili sektörün dinamizmi değil, krizin maliyetini geliri hızla düşmekte olan halk kesimlerine aktarmaya imkân veren söz konusu korumacı gümrük politikaları ve rekabetsiz piyasa ortamıdır.

Tarım ürünleri fiyatlarının sert bir şekilde düşmesi ile ihracat gelirlerinin ciddi biçimde azalması ve ithalata dönük gümrük tarifelerini yükselten yeni düzenlemenin 1929 Ekim ayında yürürlüğe girmesi neticesinde dış ticaretin ekonomi içindeki payı da gerilemeye başlamıştır. Hükümetin dış ticaret ve kambiyo rejimi üzerinde daha geniş denetim önlemleri alması, dış ticaret rejiminin giderek takas-kliring türü düzenlemelere kaydırılması ve çeşitli ithalat kısıtlamaları ekonominin 1940'lı yıllara kadar artarak devam edecek olan içe kapanma eğilimini güçlendirmiş, böylece 1929 yılından itibaren ithalat ve ihracatın ekonomi içindeki payı gerilemeye başlamıştır (Pamuk, 2014: 186-187). Yukarıda da belirtildiği gibi bu süreçte tarım kesimi son derece olumsuz etkilenirken, korumacılık önlemleri sayesinde imalat sanayii toparlanmaya ve yerli tüketimin giderek artan bir kısmını karşılamaya başlamıştır. Örneğin makine ve hammadde ithalatına uygulanan vergiler düşük tutulurken, tekstil ürünü nihai malların ithalatına uygulanan gümrük vergileri o dönemde %80'i, şeker ithalatına uygulanan vergiler ise %200'ü aşmıştır (Pamuk, 2014: 186-187). 1930'dan itibaren asıl olarak gümrük tarifelerinin yükseltilmesinin (ve yerli malı kullanımı konusundaki yaygın kampanya ve teşviklerin) etkisiyle birçok sanayi mamulünün ithalat miktarlarında hızlı bir düşüş gözlenmiş, dünya iktisadi krizinin zor koşulları altında aynı hızla olmasa da, yerli sanayi üretiminde de yükseliş yaşanmıştır (Veriler için bkz; Şanda ve Güleriyüz, 1937: 47-49).

Ancak çok sıkı korumacılık tedbirleri altında ve yukarıda bahsedilen konjonktürden beslenerek ortaya çıkan bu 'sınai hareketlenme', rekabet gücü ve verimliliği yüksek bir sınai üretim yapısına ve kalıcı bir iktisadi başarıya evrilememiştir. Kriz yıllarında gümrük politikasının bağımsızlaşmasının ardından ithal mallara uygulanan yüksek gümrüklerle birlikte iç piyasada fiyatların sert bir şekilde yükselmesini, sanayi üretiminde yaşanan hareketlilikle ve bunun süreksizliğiyle ilişkilendirerek değerlendiren Başar'ın anlattıkları kayda değerdir. *"Bu gibi yollarla çabuk para kazananlar, endüstriye yatırım yapsalar bile, çok kolay ve çabuk para kazanmak için kapkaç sanayii kuracaklardı. Han bodrumlarında, mahalle aralarındaki salaşlarda, eski binalarda fabrikalar mantar gibi yerden bitiyor, en adi cinsten çıkarılan malları piyasada dünya fiyatlarının iki misli yükseğe satılıyordu. Bu devirde hiçbir özel teşebbüsün modern bir fabrika kurduğu ya da çekirdekten yetişmiş sanayi erbabının işini modernleştirdiği*

görülmemiştir... Tabii hepsinin paravana olarak kullandıkları, çoğu iktidara yakın adamları vardı” (Başar, 2007: 420).

Dünya iktisadi buhranının olumsuz etkilerinin sert bir şekilde hissedildiği 1930’lu yılların başlarında, hem Teşviki Sanayi Kanunu hem de yüksek gümrük duvarlarıyla korunan mevcut yerli sanayicilerin korumacılık talepleri bir süre sonra iç rekabetin önlenmesini de kapsamaya başlamıştır. Bir başka deyişle yerli sanayiciler dış rekabete karşı koruma tedbirleriyle oluşan rantı içteki rekabet ile kaybetmek istemiyordu (Tekeli ve İlkın, 2009b: 219). Milli Sanayi Birliğinin Ali İktisat Meclisi için hazırladığı raporda, dokuma, debagat, trikotaj, çorap, sabun, ipekli mensucat, yün mensucat, kereste, çimento, çikolata, şekerleme, konserve ve itriyat gibi aksamı sanayinin memleket ihtiyacına kâfi üretim yaptığı ve bu alanlarda başka fabrika açılmasının men edilmesi dahi teklif edilebilmiştir (Tekeli ve İlkın, 2009b: 219-220). Şevket Süreyya’nın aktardığına göre bu talep karşılık bulmuş ve iç piyasada üretim miktarına kısıtlama getiren ‘sürprodüksiyon nizamnamesi’ uygulamaya konulmuş; yatırım israfına meydan vermemek amacıyla, kurulacak özel teşebbüsler için İktisat Vekaletinden izin alma şartı getirilmiştir. Süreyya yatırım izni konusundaki bürokratik zorluklardan bahsetmekte ve bazı yatırım taleplerine üretim fazlası olduğu gerekçesiyle izin verilmediğini ‘gaflet’ nitelemesiyle aktarmaktadır (Süreyya, 2016a: 442). Süreyya’nın da eleştirel bir üslupla kaleme aldığı bu uygulamalar, sanayinin gelişmesine ya da toplum geneline yayılan bir faydaya değil, sadece bu gücü (ayrıcılığı) elinde bulunduran kesimlerin haksız kazanç sağlamasına vesile olmuştur. Rekabet ortamını ciddi şekilde zedeleyen bu imtiyazlar neticede ülkenin sınaî gelişimini geciktiren unsurlara dönüşmüştür.

1929 dünya iktisadi buhranı ve krizin Türkiye’ye etkileri konusunda o dönemde Türkiye’de yazılmış kitaplardan birini kaleme almış olan Effimianidis, korumacılığın mutlak surette ve her iş kolu için değil, ihracat mamullerine zarar vermeyecek, ülkenin ve toplumun fayda göreceği alanlara mahsus olması gerektiğini, böylece korumacı politikalar yoluyla topluma aktarılan mali yüklerle toplumun bundan göreceği faydanın denk olması gerektiğini daha o yıllarda belirtmektedir. Effimianidis, muhtemelen mevcut uygulamaları eleştirmek kastıyla, dönemin tek sesli ikliminin elverdiği ölçüde anlatımına şu şekilde devam etmektedir: “*Aksi halde bütün bu korumalar, hep o fedakârlıklar, üç beş kimsenin ceplerini doldurmaya yarayan ve belki de buna bile yaramayarak sermayelerinin beyhude bağlanmasına ve hurda demire inkılab etmesine sebep olan ve nihayet ölmeye mahkûm bulunan bir takım parazit, yani başkasının sırtından geçinen kurumları bir müddet ulusa besletmekten ibaret kalır”* (Effimianidis, 1936: 188).

Dünya iktisadi buhranının neden olduğu zorluklar, 1930 yılına gelindiğinde ülke yönetimini -zorunlu olarak- farklı strateji arayışlarına itmıştır. Özellikle Sovyet Rusya’nın planlı ekonomideki tecrübeleri devlet yönetiminin ilgisini çekmiş; iktidar çevresindeki bu ilgi ve buna dönük çalışmalar Rusya’ya yapılan

tetkik gezisi ile kuvvetlenmiş ve neticede devlet öncülüğünde bir sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. 1930'ların bu ilk yılları, iktisadi devletçilik politikalarının ve müdahaleciliğin boyutu konusunda (kimi zaman devlet yönetimi arasında bir mücadele alanına da dönüşen) arayış yılları olarak da değerlendirilebilir. Uygulanan devletçilik stratejisinin daha da katılaşmasına, o dönemde göreve atanan İktisat Vekili Celal Bayar'ın mani olduğu söylenebilir.

1930'lu yılların devlet öncülüğündeki yeni sanayileşme stratejisi doğrultusunda 1933 yılında hazırlanan ve 1934'te yürürlüğe giren Birinci Sanayi Planı kapsamında, hammaddesi memleket dâhilinde temin edilebilecek 20 fabrika kurulması teklif edilmiş, büyük sermaye gücüne ihtiyaç duyan bu sınaî kuruluşların devlet tarafından teşekkül ettirilmesi öngörülmüştür (İnan, 1972: 16). Başta Sümerbank ve (madencilik ve elektrik enerjisi üretimi alanlarında faaliyet göstermek üzere kurulan) Etibank olmak üzere, 1930'larda devreye giren kamu sermayeli sınaî işletmeler bu planın bir neticesidir. Bu açıdan 1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilebilir (Boratav, 2008: 70). Ancak herhangi bir yapısal dönüşüm içermeyen ve bu yönüyle ciddi bir eksiklik taşıyan bu plan, Keyder'in tanımlamasıyla bir yatırım projeleri listesi ile gerekli personelin eğitime ilişkin bir programdan ibarettir (Keyder, 2015:135). Söz konusu kamu sınaî yatırımlarının faaliyet konuları, kuruluş yerleri, kapasiteleri ve verimsizliği gibi konularda da ciddi eleştiriler söz konusudur (Bkz., Ete, 1997: 158-162 ve 168; Sarc, 1997: 197-199). Sanayi varlıkları bakımından özel sektör için de durum daha parlak değildir. Şevket Süreyya 1938 yılı itibariyle özel sermayeli sınaî işletme sayısının (189'u 1923'ten önce kurulmuş olmak üzere) 1098 olduğunu, fakat bu endüstri varlığının %90'ının hakikatte fabrika denilemeyecek bir takım derme çatma tesislerden oluştuğunu aktarmaktadır (Süreyya, 2016b: 396).

Bu dönemde ülkenin iktisadi kalkınması önemli ölçüde kamu sektörü faaliyetlerine bağlanmış ve devlet sanayi sektörünün çok büyük bir kısmının hem sahibi hem de işleticisi durumuna girmiştir (Yaşa, 1966: 42). Yaşa'ya göre devletçilik Türkiye'de zaruri fakat geçici bir merhale olarak telakki edilmiştir. Türkiye'de belirli sınaî teşebbüsleri kurup işletmek manasında devletçiliğe tanınan bu fonksiyon umumiyetle terbiyeciler olmaktan ibaret kalmıştır. Bunun yanında devletçiliğin şiddetle yürütüldüğü 1933-1940 yıllarında özel teşebbüsün devlet tedbirleriyle himayesine devam olunmuştur (Yaşa, 1966: 43-44).

5 yıllık ilk sanayi planında, yatırım yapılacak ana sanayi kolları, mensucat sanayii, maden sanayii, selüloz sanayii, seramik sanayii ve kimya sanayii olmak üzere 5 grupta toplanmıştır (Ekonomi Bakanlığı, 1935: 10-11). İkinci beş yıllık sanayi planı ise, gerek mevzuları, gerekse icap ettirdiği sermaye ve memlekette uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareketler bakımından Birinci Sanayi Planından daha geniştir (Türk Tarih Kurumu, 1989: 4). Ancak finansman güçlükleri ve II. Dünya Savaşı koşulları sebebiyle İkinci Sanayi Planında öngörülen fabrikalardan

ancak birkaçı kurulabilmiştir (Yaşa, 1980: 83). Savaş boyunca askeri harcamaların arttırılması, ithalatın daralması ve yetişkin erkek nüfusun bir bölümünün üretim alanından çekilmesi neticesinde üretimde önemli düşüşler yaşanmıştır (Pamuk, 2014: 199). Savaş yıllarının ağır şartları altında iktisat politikası olarak büyümeyi ve gelişmeyi hızlandırmak hedefinden ziyade, mal darlığını hafifletmek ve karaborsa ile mücadele etmek gibi hedeflere yönelinmiş ve bu doğrultuda çok katı bazı savaş ekonomisi tedbirlerine başvurulmuştur. Bu çerçevede çıkarılan Milli Koruma Kanunu kapsamında, hükümete sınaî tesislerin hangi malları ne miktarda üreteceğini belirleme yetkisi verilmiş, ayrıca yatırımlar için izin alma şartı ve gerek görüldüğünde sınaî tesislere el konulabileceği hükümleri getirilmiştir (Yaşa, 1980: 88). Böyle bir ortamda sanayi sektörünün atılım yapmasını ve gelişmesini beklemek kuşkusuz mümkün değildir. Savaş yıllarının ortaya koyduğu gerçek, Türkiye'nin askeri gücünün zayıflığı ve temel gıda maddesi olan buğdayı dahi yeterince sağlayamadığıdır (Kazgan, 2002: 79). Türkiye savaşa dâhil olmadığı halde yaşanan ve birçok temel gıda maddesinin ve ekmeğin dahi karneye bağlandığı, ekonominin 1940-1945 döneminde yıllık ortalama %6,6 küçüldüğü bu derin krizin ve yaygın sefaletin nedenini, o zamana kadar uygulanan iktisadi politikaların başarısıyla da ilişkilendirmek yerine sadece dışsal etkilerle açıklamak kuşkusuz mümkün değildir. Bu dönemi anarken Metin Toker'in kullandığı "evlerde ekmek kavgaları, kim daha çok yedi, kim daha az yedi tartışmaları eksik olmazdı" ifadeleri, bu yıllardaki yokluğun boyutlarına işaret etmektedir (Toker, 1990: 23).

Tarım kesimine dönük olarak getirilen ağır yükümlülükler, ekonominin artık kalıtsal bir niteliği haline gelen siyasi güç ilişkilerine dayalı bir takım uygulamaları da yaygınlaştırmış; kamu kaynaklarının tahsisinde ve vergi tahsilâtında süregelen 'kayırmacılık' usulü, ağır savaş koşullarının yaşandığı bu dönemde tarım ürünleri üzerindeki katı tedbirlerin uygulanması aşamasına da ziyadesiyle yansımıştır. Pamuk'un aktardığına göre devlete kendi belirlediği fiyattan çiftçinin mahsulünü satın alma (el koyma) hakkı veren Milli Koruma Kanunu'nun yükünü büyük çiftçiler ya da yöredeki parti ileri gelenleri değil, küçük ve orta ölçekli üreticiler çekiyordu (Bkz; Pamuk, 2014: 206-207).

Savaş yıllarının ağır koşulları altında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu uygulamalarında da, servet sahiplerine salınan fahiş vergilerin 'çözümünde', güç ilişkilerine dayalı seçiciliğin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (Bu konuda örnekler için bkz; Ökte, 1951: 84 ve 130-134; Bali, 2012: 204). Vergi adaleti mefhumuna uzun yıllar boyunca unutulamayacak zararlar veren bu uygulamaların piyasalarda oluşturduğu güvensizlik ortamının ekonomik kalkınma ve sanayileşme hedeflerine olumlu katkı yapmadığı açıktır. Özellikle gayrimüslim vatandaşlara salınan fahiş vergiler ve tahsilât aşamasındaki sorunlu uygulamalar⁴, savaş ortamındaki haksız kazançların vergilendirilmesi gayesinin ötesinde, varlık

⁴ Ortaylı "rezillikler" kavramını kullanmayı tercih etmektedir (Ortaylı, 2011).

vergisinin, tek parti dönemi iktisat politikalarıyla başarısız olan ‘milli sermayedar’ oluşturma hedefine bu vesileyle kısa yoldan ulaşmak için bir fırsat olarak da değerlendirildiği intibamı uyandırmaktadır. Savaş döneminde yaşanan -salgın hastalıklara ve ölümlere neden olan- kıtlığın sorumlusu olan karaborsacı kesimlerin fahiş kazançlarına karşı meşru bir kamu maliyesi tedbiri olmakla birlikte uygulamada servet transferi işlevi de gören varlık vergisi, tüm çabalara rağmen ‘doğal yollarla’ ulaşılamayan milli kalkınma hedefinin ‘mali darbe’ yoluyla sağlanmasının bir aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca siyasi güç ilişkilerinin iş hayatında ne derece yararlı olabileceğine ilişkin bu süreçte edinilen tecrübeler, İttihat ve Terakki’den beri süregelen iktidar elitleri ile sermayedarlar arasındaki uyumlu (ve kârlı) işbirliği geleneğini pekiştirmiş, ticari ve sınaî istikbali Ankara’ya bağlı iş adamı türünün yaygınlaşmasına önemli katkı sağlamıştır⁵ (Bkz, Aktar, 2014: 241). Türkiye’nin dâhil olmadığı İkinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan ağır ekonomik sıkıntılar ve bir yönüyle ‘gayri milli unsurlar’dan ‘milli unsurlar’a doğru bir servet transferi sürecine dönüşen Varlık Vergisinin kendisi, erken Cumhuriyet döneminde milli sınaî kalkınma hedefi için uygulanan politikaların güçlü ve sürdürülebilir bir başarı sağlayamadığının göstergesi olarak da değerlendirilebilir. 1948 İktisat Kongresinde sunulan birçok tebliğde de, bu dönemdeki devletçilik anlayışına, kalkınma modeline, dış ticaret rejimine ve vergi politikalarına ilişkin çeşitli eleştirilere ve bunların kalkınmayı nasıl frenlediğine ilişkin tespitlere rastlamak mümkündür (1948 Türkiye İktisat Kongresi, 1997: 156-352).

Şevket Süreyya’nın tek parti dönemi sınaî kalkınma çabalarına ilişkin olarak yıllar sonra yaptığı değerlendirme, hazin ancak aydınlatıcı bir mahiyet taşımaktadır: *“Türkiye’nin İstiklal Savaşından sonra iktisadi alanda, hatta bütün 1923-1950 boyunca genel bir kalkınma yetersizliği içinde kaldığı bir gerçektir... Bazen sanayi planları, sanayi inkılâbı içindeymişiz gibi heyecanlı davranışlarımıza rağmen, sanayi alanındaki kalkınma da, çağımıza yakışan bir hız alamamıştı”* (Süreyya, 2016b: 396).

B. SANAYİ SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında bunun bir neticesi olarak maruz kalınan işgal yılları ve ağır savaş koşulları, insan gücü ve sanayi envanteri bakımından Türkiye ekonomisinde ve sanayinde adeta bir yıkım oluşturmuştur. Bu bakımdan milli mücadelenin zaferle neticelenmesinin ardından gelen ilk yıllar, ‘normale dönüş’ süreci olarak nitelendirilebilir. Bulutay’a göre de, 1923-1926 döneminde milli gelirden sağlanan oldukça yüksek artışlar harbin etkisinden kurtulma ve

---

⁵ İlber Ortaylı’nın “Ankara’da hükümet ve mecliste aileden temsilcisi olmayan zengin toprak sahiplerine bile tatbik edildi” ifadesi, siyasetçi - iş adamı ilişkilerinin işlevselliği hususunda yeterince açıklayıcıdır (Ortaylı, 2011). Varlık vergisi uygulamalarının bıraktığı hasar konusunda ayrıca bkz, Bila, 2008: 90.

yeniden canlanma niteliği taşımaktadır (Bulutay, 1975:147-148). Savaş yıllarında önemli kısmı işgal altında kalmış, çalışabilir erkek nüfusun çok büyük çoğunluğu üretimi terk etmek zorunda kalarak silahaltına alınmış zorlu bir dönemden sonra işgücünün yeniden üretime koşulması, ilk yıllarda doğal olarak çok yüksek büyüme oranları doğurmuştur. Bulutay ayrıca 1923-1929 döneminde sağlanan yüksek büyüme oranlarının asıl gücünü tarım sektöründen aldığını da belirtmektedir ki, Tablo-2'deki verilerin ortalama eğilimi bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır (Bkz, Bulutay, 1975:147). 1933 yılından itibaren belirgin bir artış eğilimi yakalanan büyüme performansı, İkinci Dünya Savaşı koşullarında, tek parti dönemi sınaî kalkınma politikaları açısından test niteliği taşıdığı kabul edilebilecek 1940'lı yılların ilk yarısında süreklilik arz eden ciddi bir daralmaya maruz kalmıştır.

Tablo-2: 1923-1945 Döneminde Milli Gelir İçinde Sektörel Paylar ve Büyüme Hızları (1948 fiyatlarıyla, %)

Yıl	Sektörel GSMH Payları		Sektörel Büyüme Hızları		GSMH Büyüme Hızı	Kişi Başı GSMH Büyüme Hızı
	Tarım	Sanayi	Tarım	Sanayi		
1923	43.1	10.6				
1924	47.8	8.5	27.2	-7.1	14.8	12.5
1925	44.7	8.9	5.6	17.9	12.9	10.5
1926	49.9	8.7	31.8	14.8	18.2	15.8
1927	39.5	11.9	-30.9	19.4	-12.8	-14.6
1928	42.4	10.6	19.2	-0.6	11.0	8.7
1929	49.8	9.1	42.6	3.8	21.6	19.2
1930	46.8	10.0	-3.9	12.7	2.2	0.0
1931	49.2	10.5	14.3	14.2	8.7	6.7
1932	39.3	13.9	-28.8	17.8	-10.7	-12.8
1933	41.4	14.2	22.1	19.0	15.8	13.5
1934	40.1	15.3	2.7	13.8	6.0	3.8
1935	38.8	15.7	-6.1	-0.1	-3.0	-5.1
1936	48.6	12.3	54.1	-3.4	23.2	21.1
1937	46.2	13.4	-3.5	10.3	1.5	-0.2
1938	44.4	14.2	5.4	15.7	9.5	7.7
1939	43.2	15.5	3.8	16.7	6.9	4.2
1940	44.8	14.6	-1.2	-10.2	-4.9	-6.8
1941	41.8	15.9	-16.5	-2.4	-10.3	-11.6
1942	47.2	14.7	19.4	-2.5	5.6	4.6
1943	45.8	16.0	-12.5	-1.4	-9.8	-10.8
1944	43.1	15.9	-10.7	-6.1	-5.1	-5.9
1945	39.0	15.6	-23.4	-16.6	-15.3	-16.1

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2006, TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2007: 672-677.

Bu dönemde sanayi sektörünün çok önemli bir kısmını (ortalama olarak %90'ın üzerinde) imalat sektörü teşkil etmekte⁶, imalat sektörünün ise tamamına yakını önceki yıllarda olduğu gibi gıda ve dokuma sanayiinden oluşmaktadır. İmalat sanayiinin sanayi sektörü içindeki belirgin ağırlığı %80-%85 civarındaki payıyla ileriki yıllarda da devam ederken, alt sektör paylarındaki kimya sanayii, makine imalatı ve elektrik makineleri-cihazları imalatı konusunda sıçrama sayılabilecek artışlar (önemli ölçüde özel sektör eliyle) ancak 1950'li yıllardan itibaren kaydedilebilecektir (Ayrıntılı veriler için bkz, DİE, 1976: 217-224).

Tablo-2'de görüldüğü üzere bu dönemde Türkiye ekonomisinin ana taşıyıcı unsuru tarım sektörüdür. 1923 yılı itibarıyla gayri safi milli gelir (GSMH) içinde %10,6 olan sanayi sektörünün payı ise, bu seviyeyi ancak başarısızlıkla neticelenen özel girişime dayalı sanayileşme serüveninin ardından, 1932 yılından itibaren aşabilmiştir. Sanayi sektörünün milli gelir içindeki payındaki bu artışta belirleyici olan etkenin kamu sınaî yatırımları olduğu açıktır. Bazı yıllardaki düşüşler dışında sanayi sektörünün milli gelir içindeki payının uzun vadede artış eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere sanayi sektörünün milli gelir payında İkinci Dünya Savaşı döneminde sağlanan artış sektörün hızlı büyümesinden değil, tarım sektöründeki küçülmeye nisbetle daha düşük küçülme yaşanmasından kaynaklanmaktadır⁷.

II. SINAİ KALKINMA POLİTİKALARININ EKONOMİ-POLİTİK DEĞERLENDİRMESİ

Daha önce de belirtildiği üzere, milli mücadele sonrası dönemin ilk yıllarının iktisadi bakımdan bir önceki dönemle esaslı bir ayrışma sağladığını söylemek mümkün değildir. Aksine, 1923-1929 dönemi, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemi ile şaşılacak bir süreklilik arz etmektedir. Önceki dönemin milli iktisat tezlerinin, dönemin şartlarından doğan istisnalar dışında 1923 sonrasında da egemen olduğu gözlenmektedir (Boratav, 2008: 39-40). Devlet desteğiyle yerli ve milli bir burjuvazi yetiştirilmesi yaklaşımı, 1923 sonrasında iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştur. Devlet desteğiyle yerli sermayedar yetiştirme girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelmektedir (Boratav, 2008: 40). Cumhuriyet dönemi iktidar elitleri İttihatçı dönemin bu 'politik-nepotist' mirasını devralarak sürdürmüş ve bu tarzın kökleşmesini sağlayacak çok ciddi 'katkı'lar sunmuştur (Bu konuda bazı somut örnekler için bkz; Ökçün, 1971: 158-160; Boratav, 2008: 41-43).

⁶ Ayrıntılı veriler için bkz, İstatistik Göstergeler 1923-2006, ss.658-659.

⁷ 1923-1948 dönemi milli gelir verileri 1974 yılında geriye dönük olarak hazırlanan çalışmaya dayanmaktadır. Söz konusu çalışma bu döneme ilişkin tek milli gelir serisi olması bakımından değerlidir, ancak 1948'den itibaren düzenli olarak hesaplanmaya başlanan milli gelir verilerine kıyasla geçerliliği tartışmaya açıktır.

Zürcher'e göre de, Cumhuriyet'in sosyoekonomik politikaları, İttihatçıların 1913'te uygulamaya koymuş oldukları 'milli iktisat' programının bir devamıydı (Zürcher, 2006: 52). Bu doğrultuda Cumhuriyet yönetimi, İttihatçılardan devraldıkları milli iktisat politikasıyla, 1920'ler boyunca kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak görülen 'yerli ve milli burjuvazi' yetiştirilmesine dönük uygulamalara yönelmiştir (Koraltürk, 2011: 97). Dünyada milliyetçilik akımlarının ve ulus devlet fikrinin hâkim olduğu bir dönemde, tam da bu nedenlerle parçalanmış bir imparatorluğun bakiyesi olan ve mevcut varlığını çok büyük bedeller ödenerek kazanılan -henüz bitmiş- bir savaşla temin edebilmiş bir ülkede iktisadi alanda da 'milli' taleplerin ortaya çıkması elbette tabiidir.

İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat A.Ş. tarafından milli mücadelenin hemen ertesinde İstanbul'da gerçekleştirilen araştırmanın sonuçlarına göre, ithalat-ihracatla uğraşanların yalnızca %4'ü, toptancılar içinde iç piyasaya çalışanların ancak %15'i, yarı toptancı ve perakendecilerin ise %25'i Müslüman-Türk unsurların elindeydi. Bunun dışında liman işleri tamamen, finans sektörü ise önemli ölçüde Müslüman-Türk olmayan unsurların elinde idi. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi şehir hizmetleri, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi. O kadar ki, limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu (Başar, 1966: 53-54'ten aktaran, Koraltürk, 2002: 67). O şartlar altında 'milli iktisat' idealinin canlı tutulması ve ilgi görmesi gayet tabii sayılmalıdır. Müslüman-Türk unsurunun bir (ticari) dayanışma hareketi olarak 1 Aralık 1922'de kurulan Milli Türk Ticaret Birliği tarzındaki teşekküllerin de, kuruluş gayesi itibarıyla meşru -ve bunun da ötesinde gerekli- olduğu düşünülmektedir. Burada eleştiri konusu edilen ise, kamu kaynakları ve devlet gücü eşliğinde (adil rekabet ortamı ortadan kaldırılarak) bu idealin bir kesimin haksız zenginleşmesine yol açacak şekilde istismar edilmesi, böylelikle ülkenin zamanının ve kaynaklarının israf edilmesi ve - evet, tam da bu nedenle- iktisadi kalkınmanın bir türlü gerçekleşmemesidir. Canlılığını günümüze kadar her devirde ve halen korumakta olan bu husus, bu çalışma boyunca da eleştiri konusu edilecektir.

Milli mücadelenin başarıyla neticelenmesinin hemen ardından 1922'de kurulan ve 1923 yılı Haziran ayında faaliyete geçen Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi, yeni dönemde 'milli iktisat' düsturunun en erken uygulaması kabul edilebilir⁸. Kurucuları arasında çoğu eski İttihatçı olmak üzere 54 mebus, çok sayıda bürokrat ve yüksek rütbeli asker bulunması hususu, şirket ilanlarında yer alan "...milli iktisadımızı geliştirmek gayesiyle milli hükümetin yardımına dayanarak teşekkül etmiş olan şirketimiz..." (İlkin, 1971: 202) ifadesiyle birlikte değerlendirildiğinde, şirketin her iki dönemdeki milli iktisat anlayışları arasında iktisadi zihniyet açısından bir köprü vazifesi ifa ettiği söylenebilir. Ayrıca

⁸ Şirketin başlangıçta Anadolu İthalat ve İhracat Anonim Şirketi olan ismi kısa bir süre sonra bu şekilde değiştirilmiştir.

mebusların şirketle ilişkilerinin eleştirildiği gazete haberlerine cevaben şirketçe yapılan açıklamadaki "...hepsi de şirketlerden ürkmüş olan halkımıza rehber olabilmek gayesi ile iştiraki kabul etmişlerdi" ifadesi, milli iktisadın tesisinde hamasetin de önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Şirketin yeni hissedar toplamak için verdiği şu gazete ilanındaki "Milli gayenin elde edilmesi uğrunda dökülen kanların heder olmaması için..." ifadesi ise, ancak ahlaki bir tartışmanın konusu olabilir (Son tahlilde para kazanmak gayesiyle kurulmuş olan şirketin o dönemde çeşitli vesilelerle verdiği bu tarz ilanlardaki hamasi söylem ve 'milli' kavramını bu uğurda ne derece yoğun bir şekilde kullandığı konusunda bkz; İlkin, 1971: 202-207).

İktidar etrafındaki siyasetçi, bürokrat ve bunların imkân sağladığı ya da izin verdiği bir kısım sermayedarı zenginleştirme vesilesi olan, aldıkları imtiyazlara dayalı olarak alım-satım ve kamu inşaatları faaliyetlerinden risksiz kazanç elde eden bu tür şirketlerin, memleketin kalkınmasına etkili ve sürdürülebilir bir katkı sağlayamayacağı açıktır. Mali kaynakların son derece sınırlı olduğu bir vasatta bir takım inhisar ve kolaylıklarla devlet tarafından imtiyazlı hale getirilmiş şirketlerin hâkim olduğu bir iktisadi yapının dinamik bir yatırım ortamını ve toplumun geneline yayılacak bir refahı sağlayamayacağı, bir önceki dönemde de tecrübe edilmiş bir olgudur. Nitekim Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'nin kurulduktan kısa bir süre sonra kamu inşaat işlerine de girmiş olması şaşırtıcı değildir (Şirketin faaliyet alanları konusundaki idare meclisi raporu için bkz; İlkin, 1971: 219-220).

Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi 1924 yılının ikinci yarısından itibaren sorunlar yaşamaya başlamış, özellikle 1925 yılının ilk ayları içinde 167.245 TL zarar ederek iflasın eşiğine gelmiştir (İlkin, 1971: 220). Önemli kısmı (şirketin 'milliliğine' vurgu yapan hamasi ilanlarla) halktan toplanmış olan yaklaşık 117 bin lira tutarında ödenmiş sermayesi bulunan ve neticede hükümet müdahalesiyle iflastan kurtarılan bu imtiyazlı şirketin bu kadar kısa süre içinde nasıl bu ölçüde zarara geçebildiği hususunda Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki *'Muhasebe raporunda görülen durum, şirketin zararına, zarara sebep olanların kârınadır.'* tesbiti, yeterince aydınlatıcıdır (Hakimiyet-i Milliye gazetesindeki ilgili haber için bkz; İlkin, 1971: 221)⁹.

Bu süreçte, Lozan Antlaşması'nın ithal ve yerli mallara farklı vergi oranları uygulanmasını önleyen ve bu hükümden sadece devlet tekellerini istisna eden maddesi dolayısıyla, kısıtlamalardan kurtulmanın bir yolu olarak birçok malın üretimi ve ithalatı önce devlet tekeline alınmış, dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiştir. Pek çoğunda üst düzey siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de hissedar olduğu

⁹ Siyasetçilerin idaresindeki şirketin 1937 yılında fiilen sona eren son derece sorunlu faaliyet hayatı için ayrıca bkz; İlkin, 1971: 221-228.

bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmiştir. Bu yolla oluşan tekellerin özel şirketlere belli bir bedel karşılığında ve açık arttırma gibi yollarla devredilmesi gerektiği halde, örneğin İstanbul Liman İnhisarı'nın devredildiği şirket işletme sermayesini dahi devlet yardımıyla sağlamıştır (Boratav, 2008: 40). Dönemin önemli bir gözlemcisi sayılabilecek Sabiha Sertel'in yerli sanayici sıfatı yerine kullanmayı tercih ettiği bu 'dış sermaye komisyoncuları' hızla zenginleşirken, nüfusun önemli kısmını oluşturan köylü kesimlerinin sefaleti gittikçe derinleşmekte, kurulan fabrikalarda işçiler temel sosyal haklardan mahrum bir şekilde 'esir gibi' çalışmaktaydılar. Devlet işletmelerinin idare meclislerine bazı mebusların ve siyasi nüfuz sahibi kişilerin yerleştiğini Sertel de vurgulamaktadır (Sertel, 1987: 112).

1926 yılında Halk Fırkasını temsilen İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası azası seçilen Süreyya İlmen'in özel sektörün mahiyetine ilişkin gözlemleri de dikkat çekicidir. Oda'nın 30 kadar azasından 5 kişi (o da resmen, sözde) sanayicidir. İlmen, gerçekte kendisiyle birlikte iki kişi dışında diğer azaların hiçbirisinin sanayici olmadığını belirtmektedir. Oda azaların çok büyük kısmını ithalat ihracat tüccarları teşkil etmektedir. İlmen'in anlattığına göre, (Ahmet Hamdi Başar'la birlikte birkaçı istisna olmak üzere) ithalatçılar ithal ettikleri mamullerin yurtiçinde yerli imkânlarla üretilmesini, memleketteki hammaddeyi dış ülkelere satmayı meslek edinmiş ihracatçılar da satacak hammadde bulmakta zorluk çekecekleri düşüncesiyle yerli sanayinin inkişafını istemiyorlardı. İlmen anılarında, oda meclisinde ülke sanayiine ait bir mesele görüşmek gerektiğinde bu tüccarların meseleyi kapattığını, bu hususta Oda adına hükümetle temasa geçilmesine de mani olduklarını aktarmaktadır (İlmen, 1949: 118-119). Ticaret odalarından bağımsız müstakil sanayi odalarının tesisi hususunda yıllar boyu süren çabalar, İlmen'in de katkısıyla netice vermiş ve nihayet İstanbul Milli Sanayi Birliği Derneği 1927 yılında kurulmuştur. Ancak Teşviki Sanayi Kanunu'nda yerli sanayi sektörüne tanınan bazı ithalat imtiyazlarının hafifletilmesi girişimlerine karşı Birliğin yürüttüğü ısrarlı ve etkili çalışmalar, doğru bir şekilde kullanılmadığında koruma tedbirlerinin nasıl vazgeçilmesi güç alışkanlıklara (bağımlılığa) dönüşebildiğinin göstergesi sayılabilir (Bu konuda ayrıntılı bir okuma için bkz, Tekeli ve İlkin, 2009b: 213-218 ve 233-235). Bu hususu o yıllarda Ahmet Hamdi Başar da dile getirmekte, sanayi sektörünü daimi himayelerle muhafaza etmenin sektörü zaman içinde himayeye bağımlı hale getireceğini yazmaktadır (Başar, 1933:119). Başar, aşırı himaye tedbirleri ile sanayi sektörünün sermaye birikimi sağlamasına çalışmanın iç piyasayı istismar anlamına geleceğini, neticede bunun tarım kesiminin rekabet koşulları altında ihracat yoluyla sağladığı kazançların sanayi kesimine aktarılmasından ibaret olduğunu ve bu durumun süreklilik arz edemeyeceğini, neticede dağılmaya mahkûm olduğunu örnekler eşliğinde ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Başar bu haksız birikimin "hususî eşhas" elinde toplanmakta olduğunu da belirtmektedir (Başar, 1933: 124-126).

Kuşkusuz 'kısa yoldan' zenginleşmenin usulleri devlet tarafından sunulan imtiyazlarla sınırlı değildir. İş ahlakında kalıcı bir bozulma oluşturan bu usuller, dönemin önemli gözlemcilerinin aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla, 'iş adamı adayı'nın cesaretine ve yeteneklerine göre çeşitlenebilmektedir. 'Dünkü milli mücadeleçiler ve o günkü devrimciler' kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakteri taşımaya başlamasını ve bunların (siyasi nüfuz kullanarak) kazanç ve menfaat elde etmek amacıyla arsa spekülasyonları¹⁰, idare meclisi azalıkları, taahhüt işleri ve türlü komisyonculuk peşine düşmüş bulunduğunu Karaosmanoğlu hicap içinde anlatmaktadır (Karaosmanoğlu, 2013: 79-92). Bunun yanında o dönemde siyasi kayırmacılık ve iş takipçiliği kavramıyla adeta özdeşleşen müesseselerden biri olan İş Bankasının durumu da, sermaye siyaset ilişkileri bakımından kayda değerdir. Atay'a göre İş Bankasının bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm (iş takipçiliği) salgınının başlangıcı olmuştur (Atay, 1958: 425. Ayrıca bkz, Süreyya, 2016a: 454-455, 459-462). Atay'ın aktardığına göre kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla Bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi (Atay, 1958: 426). Bankanın bu şekilde kullandığı kredilerin batık hale geldiği kimi örneklerde ise, söz konusu kişilere (yine siyasi nüfuz kullanılarak kamu ihaleleri yoluyla) para kazandırılmakta ve borcun (neticede yine kamu kaynakları üzerinden) ödenmesi sağlanmaktaydı (Atay, 1958: 426).

Bu dönemde iktisadi kalkınmaya destek olmak üzere sağlanan teşvikler ve alınan tedbirler, uygulamadaki siyasi ve ideolojik seçicilik (kayırmacılık) dolayısıyla, ülke geneline yayılan verimli ve sürdürülebilir bir kalkınma hamlesine zemin teşkil etmek yerine, sınırları iktidar elitleri tarafından belirlenen dar ve 'uyumlu' bir çevrenin (kolay yoldan) zenginleştiği bir vasıtaya dönüşmüştür. Siyasi nüfuza dayalı bu seçiciliğin iş hayatında geldiği noktayı Atay'ın şu ifadeleri sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır: "*İlk aferizm fesadı Ankara'ya iş takip etmeye gelenleri haraca kesmekle başlamıştır. Adam ya zayıf Bakanlara sözlerini geçiren nüfuzlularla ortak olacaktı yahut, kazancından olacaktı. Türk olmıyanlar bir Ankara'lı maske edinmek zorunda idiler. Birkaç misal süratle şu fikrin yayılmasına sebep olmuştur: Ankara'da ancak nüfuzlu Milletvekilleri vasıtası ile iş çıkarılabilir*" (Atay, 1958: 425).

İttihatçı dönemden devralınan siyasi nüfuz esaslı 'zenginleşme' mirasının kalıcı ve dinamik bir kalkınma sürecini başlatamayacağı açıktır. Nitekim 1925 tarihli şeker fabrikaları için teşvik ve imtiyazlar getiren kanuna dayanarak kurulan ve Cumhuriyet Halk Fırkasının bazı önde gelen simalarının hissedar olduğu Alpullu ve Uşak Şeker Şirketlerinin, sonradan üretimden daha kârlı gördükleri şeker ithalatına dönmeyi tercih etmeleri, buna bir mikro örnek teşkil edebilir (Bu konuda bkz; Boratav, 2008: 47-48). Şeker sanayiinde zaten mevcut olan bölgesel

¹⁰ Bu dönemdeki arsa spekülasyonlarına dair ayrıca bkz, Yavuz, 1952: 59-66.

tekel imtiyazına ilave olarak şeker ithalatı yetkisinin de tek şirkete devredildiği bu süreçte şeker ithalatı artmış ve yerli şeker üretimi de düşmüştür (Süreyya, 2016a: 460). Devlet desteği ile kurulmuş fabrikalarında verimliliği ve etkinliği arttırmaya dönük işletme politikaları yerine üretimi kısıarak, siyasi güçleri ve bu sayede ellerinde bulundurdıkları ithalat imtiyazı sayesinde ucuza temin ettikleri ithal şekerin ticaretini yapmayı ve böylelikle kolay yoldan büyük kazançlar elde etmeyi tercih eden ayrıcalıklı iş adamı-siyasetçi sınıfı örneğinde de görüldüğü üzere, devletin yüksek teşvik ve himayesi ile girişilen sanayileşme hamlesi, bizzat devlete en yakın eller tarafından baltalanmıştır (Bu konudaki diğer bazı örnekler ve tartışmalar için bkz; Avcıoğlu, 2013: 267-269; Boratav, 2006: 44-49, 74-80). Dönemin önde gelen bazı siyasetçileri tarafından da şikâyet konusu edilen bu uygulamalarla Cumhuriyet döneminde (sanayi sektörü yerine) daha çok ticarete ve taahhüt işlerine yönelmiş bir hayli iş adamı imal edilmiştir (Avcıoğlu, 2013:292)¹¹. Siyasi nüfuz esaslı ‘haksız zenginleşme’nin, verimsizliği ve süreksizliği dolayısıyla, sanayileşmeye temel teşkil edecek bir sermaye birikimini ve toplumun refah seviyesini yükseltecek bir milli kalkınmayı sağlaması mümkün olamamıştır.

Bu yıllarda ekonomi (Lozan Antlaşması gereği zorunlu olarak) düşük gümrük tarifeleriyle dışa açık tutulmuş olsa da, döneme egemen olan anlayışı liberal olarak nitelendirmek mümkün değildir. Sanayileşme ve devlet eliyle bir girişimci sınıf oluşturulması hedefi, dönemin iktisat politikalarının temelini teşkil etmektedir (Pamuk, 2014: 181). Bila’nın ifadesiyle, (bir iktisadi kalkınma stratejisi oluşturmak amacıyla) toplanan İzmir İktisat Kongresinde benimsenen temel ekonomik görüş klasik anlamda liberal değil, devletin özel girişimleri geliştirmekle görevlendirildiği bir ‘Cumhuriyet liberalizmi’dir (Bila, 2008:51). Uygulanan iktisadi kalkınma modeli için devlet kapitalizmi tanımlaması da gayet uygundur¹².

¹¹ Avcıoğlu 1920’li ve 1930’lu yılları anlatmaktadır ancak bahsedilen sorunlu geleneğin geçerliliğini hiç yitirmediği açıktır.

¹² 1926’dan itibaren özel sermaye eliyle Türkiye’de kurulmaya başlanan ve (Türkiye’nin bu konuda kısıtlamalar getiren uluslararası sözleşmeye imza atmamasının verdiği imkânla) ciddi miktarda eroin de üreten uyuşturucu madde fabrikaları, söz konusu devlet kapitalizminin ahlaki hoşgörü sınırlarının hayli geniş olduğunu da göstermektedir. Dönemin önemli bir siyasi figürü olan Hasan Saka’nın, 1929 tarihinde kurulan uyuşturucu fabrikasının ortağı ve yönetim kurulu başkanı olması kuşkusuz çok şey anlatmaktadır. Uyuşturucu madde imalatı, ithalatı ve ihracatı 31 Mayıs 1933 tarihli Uyuşturucu Maddeler Hakkında Kanunla ‘Uyuşturucu Maddeler İnhisarı’ uhdesine alınıncaya kadarki sürede bu fabrikalar, bu dönemde sermaye-siyaset ilişkilerinin ne derece geniş bir çerçevede cereyan ettiğinin benzersiz bir misali olmuştur. Sıhhi mahzurlarının anlaşılmasından sonra 1912 yılında Lahey Uluslararası Afyon Sözleşmesi ile üretimi yasaklanmış olan eroinin, o dönemde Türkiye sanayi envanterine dünyada fark oluşturacak bir çeşitlilik kazandırdığı ve ülke ekonomisine çok ciddi düzeyde döviz girişi sağladığı muhakkaktır. Hem ekonomik boyutu hem de uyandırdığı derin hayret duygusu itibariyle mutlaka müstakil çalışmaların konusu olmayı hak eden bu fabrikalar, Türkiye

Bu doğrultuda, yerli girişimin teşviki amacıyla 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile girişimcilere geniş teşvikler sağlanmış, altyapı, kibrit-çakmak, sigorta gibi alanlarda tekelleri imtiyazlar verilmiş ve devlet eliyle imtiyazlı tekeller oluşturulmuştur (Kazgan, 2002: 56). Siyasetçi ve 'iş adamı aday' kesimleri arasında gelişen bu çıkar dayanışması bir yandan siyaseti yozlaştırırken, kambiyo spekülasyonu ve arazi spekülasyonu gibi tavizler de dâhil olmak üzere, 'milli iş adamı' yetiştirmek üzere (uygun görülen kişilere) sağlanan tüm bu teşvikler, neticede sadece 'aday'ları zenginleştirmiş, beklenen kalkınma hamlesini gerçekleştirecek bir iş adamı takımı ortaya çıkarmamıştır (Kazgan, 2002: 56-57). İş hayatında başarının -devlet kaynaklı kayırma ya da engellemenin olmadığı- adil bir piyasa ortamında sağlandığı kapsayıcı bir piyasa zemini yerine, kimin iş adamı olacağına ve zenginleşeceğine siyaset ve bürokrasi takımının karar verdiği bir yapı, tam da bu dışlayıcı niteliği nedeniyle iktisadi kalkınmanın önündeki en büyük engeldir. Bürokrasinin ve siyasetin (evet, siyasetin) katı vesayeti altındaki bu iktisadi düzenin, iktidar elitleri eksenindeki dar bir kesimi zenginleştirmenin ötesinde toplumsal bir refah üretmesi mümkün olamamıştır. İsmail Cem'in tanımlamasıyla bürokrasi kurumu, yardımcı olduğu burjuvazinin aynı zamanda özgür gelişmesini de engelleyen, kendi iradesi altında tutmayı amaçlayan bir anlayıştır. Gelişmesini hem burjuvaziden bekleyen hem de onu bürokrasinin tutucu vesayeti altında sınırlayan bir düzenin Türkiye'yi kalkındırmayacağı açıktır (Cem, 2017: 300).

1908 sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi sonrası Cumhuriyet yönetiminin modern bir kapitalist ekonomi oluşması için öngördükleri ana mekanizma, devletin (seçilmiş) bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlaması ve böylece oluşacak yeni burjuvazinin yabancı sermayeyle işbirliği içine girerek gelişmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmesiydi (Boratav, 2008: 61). Bu mekanizmanın işlediği süre içinde, (seçilmiş) girişimcilerle bazı siyasi kadroların ve yüksek bürokrasinin -bazı hallerde yabancı sermaye ile işbirliği içinde-kurdukları imtiyazlı şirketlerin kazançlarıyla zenginleşen yeni bir sermayedar tabaka oluşmuştur. Ancak bu oluşum devletin sağladığı imkânlarla dayalı olarak işleyen bir aracılık faaliyetinden öteye gidememiştir. Sanayileşmenin bu modelle gerçekleşmeyeceği ise, 1920'li yılların sonuna gelindiğinde açıkça ortaya çıkmıştır (Boratav, 2008: 61-62). Hüsrev Tökin de, devletin milli teşebbüsün inkişafı için sağladığı her türlü kolaylık, himaye ve teşviklere rağmen bu dönemde hususi milli sermayenin çok zayıf kaldığını aktarmaktadır (Tökin, 1946: 21).

Rekabetçi bir üretim yapısı yerine imtiyaz ve spekülasyondan beslenen bu yapı, bulduğu her fırsatı değerlendirmeyi de bilmiştir. Yerasimos'un aktardığına göre, gümrük tarifeleri üzerindeki Lozan Antlaşması'ndan kaynaklanan yaptırım sona erdikten sonra, ithalat fiyatları üzerinden %25 ve %100 gümrük vergisi

---

sanayi tarihinin akademik açıdan büyük zenginlikler ihtiva eden ne derece münbit bir mecra olduğunun da muşahhas misalleridir (Ayrıntılı bilgi için bkz, Erdinç, 2004:53-69).

konulmasını öngören yeni gümrük tarifeleri aynı yılın Ekim ayında yürürlüğe girmek üzere 1 Haziran 1929 tarihinde yayınlanmış, aradaki sürede büyük ticarethaneler ucuz tarifeden mal stoku yapmak için 40 milyon liralık ithalat talebinde bulunmuştur (Yerasimos, 1977:1288). Bunun neden olduğu ani döviz çıkışı ve sonrasında yaşanan döviz darboğazı, bu uygulamanın topluma yüklenen diğer maliyetleridir. Kazançları önemli ölçüde devlet gölgesindeki spekülâtif kazançlara dayalı olarak gelişen bu verimsiz sermaye birikiminin, dar bir kesimin menfaatine olmak dışında, toplum geneline yayılacak süreklilik arz eden bir sınıai kalkınmaya ve refaha vesile olamayacağı ilerleyen yıllarda anlaşılacaktır.

Milli sanayinin geliştirilmesi gayesi ile belirli kişilere sağlanan imtiyazlar, rekabetsiz bir ortamın sağladığı avantajla sadece belirli bir zümrenin zenginleşmesini sağlamış, yükselen fiyat seviyeleri sonucu halkın alım gücünü de düşürerek geniş kitleler aleyhine cereyan eden bir işleyişe neden olmuştur¹³. Bu şirketlerin çoğu sınıai yatırım yapmak ve imalat faaliyetinde bulunmak yerine, faaliyet konusu malları ithal edip yurtdışında satmayı tercih etmiş, yurtdışından getirdikleri bu ürünleri tekel konumlarından kaynaklanan imtiyazla piyasada fahiş fiyatlarla satarak yüksek kazançlar elde etmiştir. Bu hususta Fethi Okyar'ın meclis kürsüsünde verdiği örnekler oldukça aydınlatıcıdır. Örneğin barut inhisarı devlet elinde iken Hükümet bir yabancı şirketle ortak olmaya karar verip, kendisi bu inhisarın en büyük müşterisi iken evvelce daha ucuza mal ettiği barut ve mevadî infilâkiyeyi bundan sonra daha pahalıya satın almaya başlamıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 40). Okyar'ın İzmir Liman İnhisarı konusunda da önemli usulsüzlük iddiaları olmuştur. Sermayesi tamamen devlet tarafından karşılandığı halde, İzmir Limanı Şirketi yönetiminin, liman ve ticaret işleri ile ilgisi olmayan bazı kişilere¹⁴ verildiği ve bu kişilere yüksek ödemeler yapıldığı iddialarına (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 60-61) hükümet adına verilen cevaplarda, iddiaların reddedilmediği görülmektedir. Bunları mazur göstermek üzere yapılan açıklamalarda, bu kişilerin doğrudan kendi ihtisas sahaları olmasa da bu vazifeleri mükemmelen yerine getirdikleri anlatılmakta (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 67), idare meclisi azalarına şirketçe yapılan yüksek ödemelere ilişkin olarak da, yapılan hizmetin önemine, şirketin mali büyüklüğüne ve İzmir'deki hayat pahalılığına vurgu yapılmaktadır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 45).

Bu hususta ilgi çekici bir diğer misal de İş Bankasının %99 hissesine sahip olduğu Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasına ilişkindir. Şevket Süreyya'nın aktardığına göre fabrikanın mamullerinin satışı fiili olarak İstanbul'da bir gruba tahsis edilmişti. Fabrika mamullerinin fiyatları, bu grup tarafından Almanya ve Polonya'dan ithal edilen mamullerin üç misli üstünde olduğu gibi, iç piyasada satışlar hep birlikte bu fahiş fiyatlar üzerinden yapılmaktaydı (Süreyya, 2016a:

¹³ 1920'li yılların sonlarına doğru Türkiye'de hayat pahalılığını ve işçi kesiminin alım gücünü örneklerle gösteren bir anlatım için bkz; (Şnurov, 1973: 25-31).

¹⁴ İsmet İnönü'nün cevabi konuşmasından anlaşıldığı üzere, Liman Reisi bir tıp hekimidir.

461). Korumacı politikalarla yerli sanayinin korunması kisvesi altında dar bir kesimin halk kitleleri üzerinden haksız kazanç sağladığı bu yaygın uygulamaların ülke sanayiine dinamizm getirmesi şüphesiz mümkün olmayacaktır.

Devlet yönetiminin sağladığı imtiyazla İş Bankası tarafından 1929'da tekel olarak kurulan Milli Reasürans Şirketi¹⁵ de, bu dönemin genel iş yapma karakterine uygun olarak faaliyet göstermiş ve bu işleyişin tabii bir neticesi olarak, işletmelerin sigorta maliyeti artarken bir kısım siyasetçi ve bürokrat bu imtiyaza dayalı olarak yüksek kazançlar sağlamaya devam etmiştir. Bu süreçle ilgili olarak Atay'ın anlattıkları dönemin iş yapma usulleri bakımından oldukça aydınlatıcıdır: *“Geçen gün İstanbullu bir tüccardan duydum. Reasürans imtiyazı yüzünden yalnız bu tüccar şimdiye kadar 50.000 lira fazla sigorta parası ödemiştir... Bu fikri İstanbul sigorta kumpanyalarından birinin Levanten genel müdürü icat etti... Hiç unutmam, Hakimiyet-i Milliye gazetesindeki odamda oturuyordum. Başyazarlardan ve banka idare meclisi reisi ve Siirt Milletvekili Mahmut (Nedim Soydan) yanımdaki odada çalışırdı. Arada kapı yoktu. Beraber çalışırken İstanbullu Sigorta müdürünün geldiğini haber verdiler. Pek neşeli müdür Mahmud'un masası üstüne üç zarf bıraktı: Bu zat-ı âlinizin. Bu ... beyefendinin, bu da ... beyefendinin' dedi. Bu zarflar hisse senedi dolu idi. Bahsettiğim sigorta müdürü elde ettiği başarıdan sonra servet ve sâmanını toplayarak Fransaya gitti” (Atay, 1958:426-427).* Atay'ın bahsettiği müdür kuşkusuz Antoine Piyos'tur. Sadece imtiyazlı dar bir kesimin zenginleştiği bu işleyiş biçimi ile finans sektörünün sınaî kalkınmaya sürdürülebilir bir katkı sağlamayacağı ise açıktır.

İktisadi sistem daha yolun henüz başında, 1927 yılında başlayan ve 1930'lu yılların ortalarına kadar etkili bir şekilde devam eden ciddi bir bunalım dönemine girmiştir. 1933'ten itibaren hız kazanan imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesi uygulamalarının da etkisiyle yabancı sermaye girişlerinin hızla azalması, Türkiye'nin ihraç mallarının %80'den fazlasını oluşturan tarım ürünlerindeki uluslararası düzeydeki fiyat düşüşleri, olumsuz hava şartlarının etkisiyle tarımsal üretimin hızla düşmesi ve devamında gelen dünya iktisadi

¹⁵ Ulusal nitelikte bir reasürans şirketi kurma fikrini ilk gündeme getiren ve bu hususta büyük uğraş veren kişi, İş Bankası ile birlikte Anadolu Sigorta Şirketini kurmuş olan Fransa menşeli İttihadi Milli Sigorta Şirketinin Genel Müdürü ve Ünyon Sigortanın Türkiye'deki temsilcisi Antoine Piyos'tur. (Piyos 1935 yılına kadar Anadolu Sigortanın Fen Müşavirliğini de yürütmüştür). Avcıoğlu, reasürans inhisarı için lobi faaliyetleri yürüttüğü ve İş Bankası ile yakın ilişkiler kurduğu süreçte Piyos'un, İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar'ın oğlu Refii Bayar'a kendi yönettiği sigorta şirketinde müdür olarak görev verdiğini belirtmektedir. Avcıoğlu bu süreçlerle ilgili olarak dönemin önemli siyasi figürü Hasan Saka'nın ismini de zikretmektedir (Avcıoğlu, 2013:288). Piyos öncülüğünde İş Bankası iştiraki olarak kurulan Milli Reasürans Şirketinin ilk Genel Müdürü, İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar'ın Oğlu Refii Bayar olmuştur. Oğul Bayar bu görevi 1939 yılına kadar sürdürmüştür. Refii Bayar, Piyos'un istifası sonrası 1935 yılından itibaren Anadolu Sigortanın Fen Müşavirliğini de yürütmüştür (Bkz, Toprak, 2010: 64).

buhranı, devletin gölgesindeki dar bir kesim dışında, başta tarım kesimi olmak üzere toplumu derinden etkilemiştir.

Sınai kalkınmanın önündeki en büyük engel olan iktisadi işleyişteki temel çarpıklıkları daha sarıh biçimde ortaya koymak bakımından, burada tarım kesiminin bazı sorunlarına da yer açmakta yarar vardır. Bu dönemde darlığa düşen zirai kesime ve özellikle küçük çiftçilere daha çok destek vermesi beklenen Ziraat Bankasının, geliri hızla düşen tarım kesimine kredi vermek yerine kaynaklarını daha çok tüccarlara tahsis etmesi hususunun, 1931 CHF Kongresinde bazı milletvekilleri tarafından eleştiri konusu edildiği görülmektedir. Kongredeki konuşmasında Bankayı asli görevini ihmal edip sadece ticari kaygılarla hareket etmekle eleştiren İzmir Mebusu Vasıf Bey, Bankanın daha fazla para kazanmaktan ziyade tarım kesimine destek olmakla mükellef olduğunu savunmaktadır (C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 1931:45)¹⁶.

Köylü kesiminin yaşadığı büyük sıkıntılar gerek mecliste gerekse CHF kongrelerinde bazı mebuslar tarafından sıkça dile getirilmiştir. Adana Mebusu Zamir Bey CHF Üçüncü Büyük Kongresindeki konuşmasında köylü kesimin içinde bulunduğu mali darlığı sarıh örneklerle dile getirmektedir: “*Bir çiftçi arkadaş bir okka buğday getirir ve pazarda satardı. 1 okka gaz alır giderdi. Bugün 1 okka gaz alabilmek için yedi okka buğday satması lazımdır...*” (C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 1931: 46). Aynı dönemde Fethi Okyar Meclis kürsüsünden, çift hayvanatından vergi alındığı halde hükümetin (ancak çok varlıklı çiftçilerin elindeki) traktörlerin bu vergiden muaf tutulması teklifi üzerinden vergi politikası adaletsizliklerini ve partinin halkçılık anlayışını tenkid etmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 40). Çift hayvanlarına getirilen ağır vergi yükünden kurtulmak için birçok köylü hayvanlarının bir kısmını satmak zorunda kalmış, tamamını satanlar da büyük toprak sahiplerinin yanında tarım faaliyetlerini ‘ortakçı’ olarak sürdürmek zorunda kalmıştır. O dönemde bu durumun istisna sayılamayacak ölçüde yaygın yaşandığı bilinmektedir. Türkiye’nin sosyal dokusunda da derin yaralar açan bu karar süreçlerinin sağlıksızlığına ilişkin Fethi Beyin aynı oturumdaki eleştirileri önemlidir: “*Hakikî ve ciddî tetkik neticesinde taayyün edecek ihtiyaçlara göre vergi sistemi kabul (etmek) ve fiiliyatta ona sadık kalmak lâzımdır. Bilâ tetkik vergi kanunları teklif etmek ve bunları ticaret ve sanayi ziraat üzerindeki muzır tesirâtı hayli devam ettikten ve şikâyetler ayyuka çıktıktan sonra tadiline kalkışmak işte bugün mustarip olduğumuz iktisadî sıkıntılar gibi acı neticeleri tevhit eder*” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 40).

Yöneltilen eleştirilere karşı yapılan savunmalarda ulaştırma yatırımlarının faziletlerine fazlaca vurgu yapıp bunların her eleştiriye karşı bir savunma

¹⁶ Ziraat Bankasının dönemdeki işleyişine ilişkin eleştiriler konusunda hayli zengin bir okuma fırsatı sunan kongre zabıtları için bkz, C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 1931: 39-59.

mekanizması haline getirilmesi ve buna Fethi Beyin cevabı, (bugünle kıyasla) tarihin benzer koşullar altında tekerrür edebileceğinin ispatı gibidir: “*Bir memlekette şimendifer yapmak bedihi bir şeydir. Tabii bir şeydir. Yol yapmak da aynı veçhile tabii bir şeydir. Liman yapmak ona göre lüzumlu bir şeydir. Bunların her birini birer siyaset haline koymak ve bunlara bir abide gibi herkesin tapınacağı bir şekil vermek doğru mudur!*” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1930: 61)

İlhan Başgöz bu yıllarda Ziraat Bankasının köylüye krediyi ancak tüccar kefaletiyle verdiğini, kefil bulamayan köylünün ise, tüccar ve esnafın Ziraat Bankasından %10 faizle aldığı krediyi, normal olarak %80-%120, fevkaledede durumda ise %500 faizle Ziraat Bankasından doğrudan kredi alamayan köylüye kullandırdığı ve bu şekilde hoyrat bir Murahabacılık uygulamasının oluştuğunu aktarmaktadır (Başgöz, 1962: 20). Ayrıca Tökin, Ziraat Bankasının kurduğu kredi kooperatiflerinin de köylüye fayda sağlamadığını ifade etmektedir: “*Çünkü kooperatiflerin ekserisinin meclisi idarelerine Murahabacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek kooperatifleri kendi menfaatlerine alet yapmışlardır. Köylü kooperatiften aldığı krediyi kooperatif kapısından çıktıktan sonra meclisi idare azası olan Murahabacıya borcuna mukabil teslim etmektedir. Kooperatiflerin mühim bir kısmı adeta Murahabacıların teşkilatı haline gelmiştir*” (Tökin, 1990: 150).

Ahmet Hamdi Başar da 1930 yılında Atatürk’ün yanında müşavir olarak katıldığı yurt gezisindeki izlenimlerini kaleme aldığı anılarında, Anadolu ve Trakya köylüsünü tefecilerin eline düşüren kredi darlığını, kimi zaman zulme dönüşen vergi uygulamalarını, yolsuzlukları, katı bürokrasiyi, devletin (bürokrasinin ve siyasilerin) sorunlara ilgisizliğini, atıl durumdaki geniş toprakları, ağır borç ve vergi yükü altında toprağını ve hayvanını satmak zorunda kalan (tefecilere kaptıran) köylünün sefaletini ve ümitsizliğini, tecrübe ettiği olaylar etrafında ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır (Başar, 1945: 24, 43, 44, 91, 92, 111). O dönemde vergi sistemindeki çarpıklıkları da ayrıntılı bir şekilde kaleme alan Başar, ödeme güçlüğüne düşen mükelleflerin %60’ına yakınının haciz sureti ile borçlarını ödemeye davet edildiğini, hükümetin vergiyi birçok yerde adeta cebren aldığını aktarmaktadır. Özellikle hayvan sayısı üzerinden yıllık olarak alınan sayım vergisinin (hayvan değeri değil sayısı dikkate alarak hesaplandığı için) çiftçiye maliyetinin %60’a kadar çıkabildiğini belirtmektedir¹⁷ (Başar, 1931:142-148). Çiftçi üzerindeki bu ağır vergiler nedeniyle özellikle küçük köylülerin yaygın bir şekilde hayvan ve arazilerini satmak zorunda kaldığını hususuna yukarıda değinilmişti. İsmail Hüsrev Tökin bu dönemde tarım kesimindeki yokluğu anlatırken, yorganları sırtlarında köylerini terk ederek kasaba ve şehir yollarını dolduran sefalet içindeki köylü kabilelerden bahsetmektedir (Tökin, 1990: 144).

¹⁷ Başar aynı eserinde vergi adaletsizliği meyanında, ‘bazı yüksek kazanç sahiplerinin bir amele kadar bile vergi vermediklerinin de görüldüğünü’ aktarmaktadır (Başar, 1931: 150).

Yukarıda ele alınan iş hayatındaki çarpık işleyiş biçimi 1930'lu yıllar boyunca da devam etmiş, sanayileşme hamlesi toplum geneline yayılan bir refahı tesis edecek istikamette ilerleyememiştir. Devletçe sağlanan imtiyazlara dayalı olarak zenginleşme fikri dönemin bir kısım iş adamında zaman içinde kalıcı bir zihni ve ahlaki zaafa dönüşmüş, bir kısım siyasi ve bürokratik kadrolarla içi içe olan ve iktisadi gelişmeyi frenleyen bu 'asalak sermaye' sorunu gittikçe kökleşmiştir. Karaosmanoğlu'nun ifadesiyle bu dönemde bir kısım iş adamının devletçilikten anladıkları şey, 'sırtlarını devlet nüfuzuna dayayarak kendi çıkarlarını sağlamaktan ibaretti' (Karaosmanoğlu, 2013: 88). 'Komisyoncu ve anaforcu birtakım tufeyli unsurların karışmasıyla kurulan fabrikalar, yapılan tesisler o kadar pahalıya mal olmuştur ki, uzun bir süre millet bunların yalnız yükünü hissetmekle kalmıştır' ... 'Bu teşebbüs hareketleri böyle alıp yürürken, öte yanda halk ise ne şekerin tadını alabilmekte, ne de sırtını bir yünlü kumaş parçası ile örtebilmekte idi' (Karaosmanoğlu, 2013: 91-92). Karaosmanoğlu ayrıca (teşviklerden yararlanarak) Türkiye'de kurulmak üzere ithal ettikleri tekstil fabrikası makinelerini ithalatçılarla anlaşarak başka yerlere satan ve böylece kazanç elde eden bir zümreden de bahsetmektedir (Karaosmanoğlu, 2013: 91-92).

1927 yılında Halk Fırkasından mebus olarak meclise giren ve Türkiye sanayi tarihinde örnek gösterilebilecek bir girişimci olan Süreyya İlmen'in 1930 yılında Serbest Fırka'daki kısa süren siyaset tecrübesinden sonra, fabrikasının faaliyetlerine ilişkin olarak devlet tarafından kendisine yaşatılan sıkıntılar ve bu örnek fabrikanın bu nedenle neredeyse kapanma aşamasına gelmesi, siyasetin sermaye üzerindeki tahakkümünün neticeleri açısından ibret vericidir¹⁸ (Ayrıntılı anlatım için bkz., İlmen, 1949:230-233). Kısa yoldan zenginleşme örnekleri ve girişimleri artık o derece yaygınlaşmıştır ki, Celal Bayar mecliste 22 Mayıs 1936 tarihli oturumda, iktisat vekaletine pamuklu dokuma fabrikası kurmak için müracaat eden müteşebbisleri, 'ecnebi sermayeye paravanlık yapanlar, şimdi müsaade koparırsam ileride spekülasyon yaparım diye düşünenler ve fabrikaları kurmak için zaten kapasiteleri olmayanlar' şeklinde tarizli bir üslupla tasnif etmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1936: 168).

Yukarıda da atıf yapıldığı üzere, Türkiye'de bu dönemde sanayi sektöründe ortaya çıkan müteşebbislerin içinde devlet bürokrasisinden gelenler önemli bir yer tutmaktadır. Soral'ın bu konudaki araştırmasına göre 1921-1930 döneminde

¹⁸ Erken Cumhuriyet döneminin özel sermayeli girişimcileri arasında az sayıdaki olumlu örnekten biri de Nuri Demirağ'dır. Demirağ'ın 1920 ve 1930'lar boyunca sanayi sektöründeki başarıları ve bu müstesna girişimcinin 1930'lu yılların sonundan itibaren devlet gücü ile nasıl frenlendiği hususu müstakil çalışmaların konusudur. Demirağ'ın kendi uçak fabrikasında imal edilmiş ve tamamlanmış kamu siparişlerinin teslimat aşamasında iptal edilerek ithal uçakların tercih edilmesi ve devamında yaşananlar, siyaset-sermaye ilişkilerinin ülkeye maliyeti konusunda oldukça öğretici bir misaldir (Bu konuda bkz, Dervişoğlu, 2007; Şakir, 1947; Adıgüzel, 2013).

kurulmuş olup 1969 yılı itibariyle halen faaliyette olan işletmelerin sahiplerinin %10,8'i memuriyetten gelmiştir. Sanayileşme politikalarının bizzat devlet öncülüğünde sürdürüldüğü 1931-1940 dönemi için bu oran %74,2 ve 1941-1950 dönemi için %31,2 olarak tesbit edilmiştir (Soral, 1974: 36). Soral bu neticelere dayanarak, devlet memuriyetinin de Türkiye'de sermaye birikiminin gerçekleştirilebildiği meslekler arasında sayılabileceğini (tarizli bir dille) belirtmektedir¹⁹ (Soral, 1974: 211).

Tezel'in değerlendirmesine göre de, devlet müdahalesinin her dönemde yüksek olduğu bu süreçte birçok devlet görevlisi, kendilerini varlıklı kesimlerle 'samimi olmaya elverişli resmi ilişkilerin' içinde bulmuştur. Varlık sahibi girişimciler sanayi sektöründe iş hayatına atılırken bürokratlar arasında kendilerine ortak aramış ve bulmuştur. Bu süreçte, mevcut maaşlarıyla sanayi sektöründe yatırım yapacak ölçüde birikim sağlamaları mümkün olmayacak birçok devlet memurunun da sanayici haline geldiği görülmektedir. Tezel'in de tarizli bir dille belirttiği üzere, bir takım devlet görevlileri tarafından kamu gücünü yasal ve yasa dışı yollarla kullanılıp bunun şahsi menfaate dönüştürülmesi konusundaki kazanılan bu tecrübe ve becerinin, Türkiye'de sanayici bir sınıfın teşekkül etmesinde önemli katkısı olduğu söylenebilir (Tezel, 2015: 564). Ancak adil ve rekabetçi koşullarda teşekkül etmemiş bu zeminde, uluslararası rakiplerine göre fark oluşturan, yenilikçi ve katma değeri yüksek bir sanayileşme başarısının ortaya çıkması da mümkün olamamıştır.

SONUÇ

Sanayi devrimini kaçırmış ve devrin teknik gelişmelerine yetişememiş Osmanlı Devleti'nin, sanayi devriminin askeri alanlarda ve iç piyasalardaki yıkıcı etkisine maruz kaldıktan sonra 19. yüzyıl başlarında başlattığı ve ısrarlı bir şekilde sürdürdüğü sanayileşme çabaları, Cumhuriyet Türkiye'si tarafından da kalkınmanın temel gereklerinden biri olarak görülmüş ve bu hedef günümüze kadar önem ve önceliğini korumuştur. Ancak Cumhuriyet tarihi boyunca her siyasi iktidarın temel iktisadi hedefi olmasına ve büyük maliyetlerle sürdürülen çabalara rağmen Türkiye, yerli dünya markalarını barındıran, uluslararası rekabet gücü ve yerli katma değeri yüksek bir sınaî kalkınma başarısını hala sağlayamamıştır. Bu çalışmada söz konusu serüvenin 1923-1945 dönemi eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Bu eleştirilerin temel gerekçesi, bu zaman zarfında Türkiye'nin sınaî açıdan uluslararası rekabette önemli bir aktör haline getirilememesi hususu değildir. Savaşlardan henüz çıkmış ülkenin mevcut iktisadi koşulları da dikkate

---

¹⁹ Soral çalışmasını 1900-1969 arasında kurulmuş ve 1969 yılı itibariyle halen faal olan, sanayi tarım ve mali hizmet sektöründe faaliyet gösteren 1147 işletme üzerinde yapmıştır. Bu işletmelerin 956 tanesi (%83) 51 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerden oluşmaktadır (Soral, 1974: 19-36). Çalışma sadece sanayi işletmelerini kapsamıyor olsa da, elde edilen veriler bu haliyle de oldukça kıymetlidir.

alındığında, böyle bir hedefe ancak daha uzun vadeli bir stratejinin neticesinde ulaşılabileceği açıktır. Bu çalışma boyunca dile getirilen eleştirilerin odağı ise, bu uzun vadeli hedefe dönük olarak bu süreçte gerçekleştirilen uygulamaların mahiyetinin Türkiye'yi bu amaca yaklaştıracak nitelikten uzak olmasıdır.

1923 sonrası uygulamaya konulan ve literatürde devlet kapitalizmi olarak da nitelendirilen devlet güdümünde özel teşebbüse dayalı sanayileşme girişimi, 1929 Dünya İktisadi Buhranının oluşturduğu olumsuz koşulların da etkisiyle onyınlık sonuna gelindiğinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yabancı sermayenin de oldukça etkin olduğu bu süreçte inhisarlarla koruma altına alınmış yerli 'iş adamı adayları'na dayalı olarak yürütülen sanayileşme politikaları, bu işadamlarının üretim yerine ithalatı ve spekülatif faaliyetleri tercih etmesi nedeniyle başarısızlığa mahkum olmuştur. İş yaşamında ve iş yapma usullerinde adalet ve rekabet temelli yeni bir sayfa açmak yerine, siyasi nüfuzla dayalı zenginleşme modelinin İttihat ve Terakki geleneğinden aynen tevarüs edildiği ve bu mirasın Cumhuriyet elitleri tarafından coşkulu bir şekilde sahiplenildiği görülmektedir. Nüfuz sahibi dar bir kesimi üretmeden (katma değer oluşturmadan) zenginleştiren sorunlu bir işleyiş biçiminin sürdürüldüğü bu süreç, iş hayatında zaten mevcut bulunan yozlaşmanın artık kalıtsal hale gelmesinin de zemini olmuştur. Üretmeyen ve katma değer oluşturmayan bir modelin sürdürülebilir olamayacağı ise çok geçmeden anlaşılmıştır.

1929 yılında Lozan Antlaşması'ndan kaynaklanan kısıtlamaların ortadan kalkmasından sonra yüksek gümrük duvarlarıyla uluslararası rekabetten de korunan ve kendi içinde zaten rekabetsiz olan bu sınaî yapı, ancak yüksek fiyatlarla, maliyetleri toplumun diğer kesimleri üzerine yıkılarak bir süre daha ayakta kalabilmiştir. Dinamik bir sanayi sektörü tesis etmek için kullanılan korumacı tedbirler, uygulamadaki yanlışlıklar ve siyasi nüfuz esaslı iş yapma biçimleri nedeniyle özel sektörde üretim fikrini adeta uyuşturmuştur. Seçilmiş dar bir zümre dışında toplumun tüm kesimlerine yayılan ve gittikçe derinleşen iktisadi sorunlar ülke yönetimini zorunlu olarak farklı arayışlara itmiş ve 1930'lu yılların ortalarına doğru devlet yatırımları odaklı yeni bir sanayileşme stratejisi izlenmeye başlanmıştır. İçinde bulunulan ağır süreç, aynı zamanda kambiyo işlemlerinin ve dış ticaretin tamamen devlet denetimine alındığı ve ekonominin dışa kapalı hale geldiği bir dönemin de hazırlayıcısı olmuştur.

Bu yeni süreçte uygulanan stratejilerin katılığı zaman içinde değişmekle beraber çok partili hayata geçene kadar sanayileşmede belirgin bir şekilde devletçi politikalar egemen olmuş, sanayileşmenin odağını bu yıllarda kurulan kamu sınaî müesseseleri teşkil etmiştir. Ancak Cumhuriyet Türkiye'si'nin sanayileşme doğrultusundaki ilk ciddi ve etkili adımları sayılabilecek bu yatırımlar, ülkenin sınaî mamul ihtiyacını karşılayabilecek ya da sürdürülebilir bir iktisadi kalkınmaya temel teşkil edecek bir boyuta ulaşmamış, etkisi sınırlı uygulamalar olarak kalmıştır. Özel sektör için artık oldukça yaygın bir fikri hastalığa dönüşen devlet

vesayetinde ‘kısa yoldan’ zenginleşme alışkanlığı bu yıllarda da canlılığını korumuştur. Adil rekabet koşullarını ortadan ve siyasi maharetle iş görme geleneğini daha da yaygınlaştıran bu durum, girişimciliğin ve sınaî kalkınmanın önündeki en önemli engellerden biri haline gelmiştir. Bu işleyiş biçimi içinde uluslararası ölçekte rekabet kabiliyeti olan, yenilikçi ve üretken bir sermayedar sınıfının doğup gelişmesi doğal olarak mümkün olamamıştır. Buna ilişkin olarak çalışma boyunca ele alınan hadiseler ve örnekler, sermayenin zaten yetersiz olduğu bu dönemde sanayileşme çabalarına en büyük darbenin, dar bir kesimin menfaati uğruna bizzat kamu görevlileri eliyle vurulduğunun açık misalleridir.

Bu çalışmada sanayileşme hedefinin önündeki büyük bir engel olarak sıkça vurgulanan ve iktisadi yaşamda istisna sayılamayacak ölçüde yaygın ve kronik bir vakıa olarak tecrübe edilen, iş adamı ve siyasetçi kesimleri arasında süregelen karşılıklı çıkara dayalı ‘dayanışma’ geleneği, Türkiye’nin iktisadi kalkınmasının önündeki en büyük engellerden biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’nin sınaî kalkınma hedeflerine ulaşamamasının en önemli nedenlerinden biri, sektörü tembelleştiren ve adeta uyuşturan ve kökenleri oldukça eskilere dayanan bu sorunlu işleyiş biçimidir. Başta kamu altyapı ve üstyapı inşaat-taahhüt işleri olmak üzere, iktidara yakın sermayedarlara siyasi iltimaslarla sağlanan kolay ve risksiz kazanç imkânları, bir taraftan sanayi sektörüne yönelmesi muhtemel kaynakları sınırlayan bir işlev görmekte iken, bir taraftan da (geçmişten beri devam eden sürekliliği dolayısıyla bu işleyişi neredeyse normalleştirerek) iş hayatında ahlaki yozlaşmayı ve ataleti derinleştirmektedir. İktisadi başarının siyasi iktidarla ilişkilere bağlı olduğu bir piyasa zemininde rekabetçi, yüksek katma değerli ve sürdürülebilir bir sınaî üretim yapısının teşekkül etmesi mümkün görülmemektedir.

Kuşkusuz Türkiye’de sınaî kalkınmanın önündeki tek engel siyaset ve sermaye kesimleri arasındaki bu sorunlu ilişki geleneği değildir. Konunun güncelliği ve bir makalenin doğal hacmi nedeniyle, çalışmada sadece bu hususun işlenmesi tercih edilmiştir. Türkiye’nin iktisadi kalkınmasının temel gereği olarak neredeyse her kesim tarafından dile getirilen yapısal dönüşüm reformları dâhilinde, siyaset ve sermaye kesimleri arasında süregelen karşılıklı çıkara dayalı bu sorunlu ilişki geleneği, siyaset, hukuk ve eğitim alanlarında gerçekleştirilecek etkili yapısal dönüşümlerle (en azından) zayıflatılmadıkça ve adil rekabetçi bir piyasa ortamı sağlanmadıkça, Türkiye’yi uluslararası rekabette öne çıkaracak nitelikte sürdürülebilir bir sınaî kalkınmanın gerçekleşmesi mümkün görülmemektedir. Hukuk alanında özgürlükleri genişletici, eğitim alanında analitik düşünmeyi teşvik edici ve siyasette daha çoğulcu bir işleyişi temin edici nitelikte reformist bir yapısal dönüşüm, refahı geniş kesimlere yayılacak sürdürülebilir nitelikte bir sınaî kalkınmanın temel gerekleridir.

KAYNAKÇA

- 1948 Türkiye İktisat Kongresi (1997), Der: Kemal Kılıçdaroğlu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- ACEMOGLU, Daron; VERDIER, Thierry (1998); "Property Rights, Corruption and the Allocation of Talent: A General Equilibrium Approach" *The Economic Journal*. 108 (450), 1381-1403.
- ADIGÜZEL, Mehmet Bahattin (2013), *Hayallerini Uçuran Adam: Nuri Demirağ*, İTO, İstanbul.
- AKÇAY, Selçuk (2002), "Corruption And Economic Growth: Across-National Study, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 2002, 57(1), 1-13.
- ATAY, Falih Rıfki (1958), *Çankaya*, İkinci Cilt, Dünya Yayınları.
- AKTAR, Ayhan (2014), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ALGAN, Neşe; ATAKAŞ, Başak Gül ve TEKİN, İpek (2014), Toplumsal Bir Mesele Olarak Yolsuzluk ve Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği", International Conference on Eurasian Economies 2014, Üsküp, 775-784.
- Ankara Sanayi Odası (2008), 1930 Sanayi Kongresi - Raporlar Zabıtlar, 1930 Tarihli Aslından Tıpkı Basım, Ankara Sanayi Odası, Ankara.
- APAK, Kemalettin; AYDINELLİ, Cevdet ve AKIN, Mehmet (1952), *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit Selülöz Basımevi, İzmit.
- AVCIOĞLU, Doğan (2013), *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- BALİ, Rıfat (2012), *Varlık Vergisi Hatıralar Tanıklıklar*, Libra Kitap, İstanbul.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi (1931), *İktisadi Devletçilik*, Birinci Cilt, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi (1933), *İktisadi Devletçilik*, İkinci Cilt, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi (1945), *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi (1966), *Zaferden Sonra İstanbul'da Başlayan İktisadi Savaş*, Barış Dünyası, Sayı:54.
- BAŞGÖZ, İlhan (1962), Yön Gazetesi, 'Cumhuriyetin Reform Yılları ve Mustafa Kemal', 7 Kasım, Yıl:1, Sayı:47.
- BİLA, Fikret (2008), CHP (1919-2009), Doğan Kitap, İstanbul.
- BORATAV, Korkut (2006), *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara.

- BORATAV, Korkut (2008), *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- BULUTAY, Tuncer (1975), “Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler”, Maliye Enstitüsü Konferansları, 23, seri 1973'ten ayrı basım, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 143-208.
- C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (1931), Devlet Matbaası, İstanbul.
- CEM, İsmail (2017), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- DERVİŞOĞLU, Fatih M. (2007), *Türkiye'nin İlk Havacılık Efsanesi Nuri Demirağ*, Ötügen Yayınları, İstanbul.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1969), Sanayi Sayımı 1927, DİE Yayınları, Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1976), Sanayi ve İşyerleri Sayımı – I. Büyük İmalat Sanayii (Türkiye Tabloları) 1970, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- EFFİMİANİDİS, Yorgaki (1936), *Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye*, İkinci Kitap, İstanbul Kâadçılık ve Matbaacılık.
- Ekonomi Bakanlığı (1935), Sinaî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler Hakkında Raporlar (Birinci Kânun 1933), Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Ankara.
- ERDİNÇ, F. Cengiz (2004), *Overdose Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ERKAL, Gökhan; AKINCI, Merter; YILMAZ, Ömer (2014), “Yolsuzluk ve İktisadi Büyüme İlişkisi: OECD ve AB Ülkeleri Üzerine Panel Sınır Testi Analizi”, *Sayıştay Dergisi*, 143-162.
- ERKAN, Birol; KARA, Oğuz (2011), “Yolsuzluk ve Yoksulluk Göstergeleri Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, 12th International Symposium on Econometrics and Statistics Operations Research, Denizli, 120-128.
- ETE, Muhlis (1997), “Türkiye’de Devlet İşletmeciliği”, ‘1948 Türkiye İktisat Kongresi’ içinde, Der: Kemal Kılıçdaroğlu, Ankara, 156-174.
- HATİPOĞLU, Şevket Raşit (1936), *Türkiye’de Zirai Buhran*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara.
- İLKİN, Selim (1971), “Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı:2, 199-232.
- İLMEN, Süreyya (1949), *Teşebbüslerim ve Reisliklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- İNAN, Afet (1972), *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- İstatistik Göstergeler 1923-2006 (2007), TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (2013), *Politikada 45 yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (2002), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar (1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar (2015), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KORALTÜRK, Murat (2002), *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)*, Denizler Kitabevi, İstanbul.
- KORALTÜRK, Murat (2007), *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, Cilt-1: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KORALTÜRK, Murat (2011), *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LEFF, Daniel H. (1964), Economic Development Through Bureaucratic Corruption, *American Behavioral Scientist*, v:8 n:3 November, 8-14.
- LINHARTOVÁ, Veronika; ŽIDOVÁ, Eva. Scientific Papers of the University of Pardubice. Series D, *Faculty of Economics & Administration*.2016, Vol. 23 Issue 37, p83-94.
- MÉON, Pierre-Guillaume; SEKKAT, Khalid (2005), “Does Corruption Grease or Sand the Wheels of Growth?”, *Public Choice*, 122 (1/2), 69-97.
- ONI, Triumph O.; AWE, Olushina Olawale (2012), “Empirical Nexus Between Corruption and Economic Growth (GDP): A Cross Country Econometric Analysis”, *International Journal of Scientific and Research Publications*, Volume:2, Issue:8, <http://www.ijsrp.org/research-paper-0812/ijsrp-p0877.pdf> (20.06.2017).
- ORTAYLI, İlber (2011), Varlık Vergisine Yeniden Bakın, *Milliyet*, 05.03.2011, (<http://www.milliyet.com.tr/varlik-vergisi-ne-yeniden-bakin/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/06.03.2011/1360504/default.htm>, Erişim Tarihi 9.04.2017.
- ÖKÇÜN, Gündüz (1971), *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- ÖKTE, Faik (1951), *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

- PAMUK, Şevket (2014), *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- SARC, Ömer Celal (1934), *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, Arkadaş Matbaası, İstanbul.
- SARC, Ömer Celal (1997), "Devletin İktisadi Hayat Üzerine Müdahaleleri", '1948 Türkiye İktisat Kongresi' içinde, Der: Kemal Kılıçdaroğlu, Ankara, 195-201.
- SERTEL, Sabiha (1987), *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- SORAL, Erdoğan (1974), *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara.
- SÜREYYA, Şevket (2016a), *İkinci adam*, I. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SÜREYYA, Şevket (2016b), *İkinci adam*, II. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ŞAKİR, Ziya (1947), *Nuri Demirağ Kimdir?*, Kenan Matbaası, İstanbul.
- ŞANDA, Hüseyin Avni ve GÜLERYÜZ, Halit (1937), *Türkiye'de Sanayi İnkişafı*, İstanbul Sanayi Birliği Yayınları, İstanbul.
- ŞNUROV, A. (1973), *Türkiye Proletaryası*, Çev: Güneş Bozkaya, Yar Yayınları, İstanbul.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Seksen Dördüncü İn'ikat, 2-X-1930, Devre:3, Cilt:21, İçtima:3, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c021/tbmm03021084.pdf>
- TBMM Zabıt Ceridesi, Altmış Altıncı İn'ikat, 22-V-1936, Devre:V, Cilt:11, İçtima:1, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c011/tbmm05011066.pdf>
- TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (2009a), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (2009b), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (2009c), *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- TEZEL, Yahya Sezai (2015), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TOKER, Metin (1990), *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TOPRAK, Zafer (2010), *Geçmişten Geleceğe Anadolu Sigorta*, Ofset Yapımevi, İstanbul.

- TOROS, Hüsametdin (1954), *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, Güven Basımevi, İstanbul.
- TÖKİN, İsmail Hüsrev (1946), *İktisadi ve İçtimai Türkiye*, Cilt-III: Türkiye’de Sanayi, Ankara Basım ve Cildevi, Ankara.
- TÖKİN, İsmail Hüsrev (1990), *Türkiye’de Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Transparency International (2016), *Corruption Perceptions Index-2016*, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016 Erişim Tarihi 12.05.2017.
- TÜRK, İsmail (1974), “*Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği, Cumhuriyet’in 50. Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*”, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, s.655-683.
- TÜRK Tarih Kurumu (1989), *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- YAŞA, Memduh (1966), *İktisadi Meselelerimiz*, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul.
- YAŞA, Memduh. (Ed.) (1980), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul.
- YAVUZ, Fehmi (1952), *Ankara’nın İmarı ve Şehirciliğimiz*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara.
- YERASİMOS, Stefanos (1977), *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye: I. Dünya Savaşından 1971’e*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- ZARAKOLU, Avni (1982), “*1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri*”, ‘Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi’ içinde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, (89-103).
- ZÜRCHER, Erik Jan (2015), “*Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları*”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cilt-2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 44-55.